TİHEK

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İNSAN HAKLARI RAPORU

TİHEK

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İNSAN HAKLARI RAPORU

Ankara 2026

TİHEK

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İNSAN HAKLARI RAPORU

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU
Adres: Yüksel Cad. No: 23 | 06650 | Kızılay/ANKARA
Tel.: +90 312 422 78 00 | Faks: +90 312 422 78 99
www.tihek.gov.tr | tihek@tihek.gov.tr

Yapım
Ajans Düş Pınarı
Adres: Yıldızevler, 712. Sk. No: 5/2, 06550 Çankaya/Ankara
Genel Ağ: www.duspinari.com
E-posta: bilgi@duspinari.com
Baskı Yeri ve Tarihi: Ankara, 2026

© Raporda yayımlanan yazı, konu, fotoğraf ve diğer görsellerin her hakkı saklıdır. İzinsiz, kaynak gösterilmeden hiçbir ortamda alıntı yapılamaz.

TİHEK

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İNSAN HAKLARI RAPORU

Ankara 2026

Takdim

İklim değişikliği, çevresel etkilerinin yanı sıra insan hayatını ve insan onurunu doğrudan etkileyen küresel bir insan hakları meselesidir. İklim sisteminde meydana gelen değişiklikler; yaşam ve sağlık hakları ile yeterli gıdaya, temiz içme suyuna ve güvenli barınma koşullarına erişim bakımından ciddi riskler doğurmaktadır. Bu riskler toplumun bütün kesimlerini aynı ölçüde etkilememekte; çocuklar, yaşlılar, engelliler ve iklim değişikliğinin sonuçları karşısında hassas durumda bulunan diğer gruplar bakımından daha ağır sonuçlara yol açabilmektedir.

İklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkileri, devletlerin bu alandaki sorumluluklarını daha belirgin hâle getirmektedir. Devletlerin insan haklarına saygı gösterme, bu hakları koruma ve hayata geçirme yükümlülükleri, iklim değişikliğiyle mücadelede de gözetilmelidir. Bu çerçevede iklim politikalarının insan hakları

hukukundan bağımsız değerlendirilmesi mümkün değildir. Nitekim uluslararası sözleşmeler, yargı kararları ve insan hakları mekanizmalarının çalışmaları, iklim değişikliğiyle mücadelenin insan hakları bakımından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi, ayrımcılığın önlenmesi ve eşitliğin sağlanması alanındaki görevleri çerçevesinde, güncel insan hakları meselelerine ilişkin çalışmalarını sürdürmektedir. Bu anlayışla hazırlanan "İklim Değişikliği ve İnsan Hakları Raporu", iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkilerini kapsamlı biçimde değerlendirmeyi ve bu alandaki hukuki gelişmeleri insan hakları açısından ele almayı amaçlamaktadır.

Raporun ilk hazırlandığı dönemden bu yana iklim değişikliği alanında ulusal mevzuatımızda ve uluslararası alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle 7552 sayılı İklim Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle oluşan yeni hukuki çerçeve ile iklim değişikliğinin insan hakları boyutuna ilişkin uluslararası gelişmeler, raporun güncellenmesini gerekli kılmıştır. Güncel çalışma, söz konusu gelişmeler dikkate alınarak yeniden düzenlenmiştir.

Raporda, iklim değişikliğinin küresel etkileri ve Türkiye'deki görünümünün yanı sıra yaşam ve sağlık hakları, temel ihtiyaçlara erişim ile çocukların, yaşlıların, engellilerin ve diğer hassas grupların hakları üzerindeki etkiler incelenmektedir. Bilgiye erişim, karar alma süreçlerine katılım ve adalete erişim gibi çevresel usul haklarının iklim değişikliğiyle mücadeledeki yeri ile devletlerin bu alandaki yükümlülüklerine de yer verilmektedir. İklim Değişikliği ve İnsan Hakları Raporu'nun, iklim değişikliğinin insan hakları boyutuna ilişkin farkındalığın artırılmasına ve insan hakları temelli politikaların güçlendirilmesine katkı sunmasını temenni ediyorum.

Raporun hazırlanmasına yönelik çalışmaları önceki dönemde başlatan ve ilk metnin oluşturulmasına katkıda bulunan Kurum yönetimine ve personelimize teşekkür ediyor, güncel gelişmeler doğrultusunda raporun yeniden ele alınmasına emek veren kıymetli personelimize de şükranlarımı sunuyorum.

Vasip ŞAHİN
Vali / Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Başkanı

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
B.	Başvuru
BM	Birleşmiş Milletler
BMİDÇS	Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
BMİHYK	Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği
BP	British Petroleum
CDP	Carbon Disclosure Project
CFC	Kloroflorokarbon
CIEL	Center for International Environmental Law
COP	Taraflar Konferansı
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
ENNHRI	Avrupa Ulusal İnsan Hakları Kurumları Ağı
ESKHS	Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi
GANHRI	Ulusal İnsan Hakları Kurumları Küresel Ağı
IPCC	Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
ISO	Uluslararası Standartlar Örgütü
İHEB	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
MOP	Meeting of the Parties
MSHS	Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
s.	sayfa
SKDM	Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması
SKH	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
STK	Sivil toplum kuruluşu
ss.	Sayfa aralığı
OHCHR	Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights
UAD	Uluslararası Adalet Divanı
UN	United Nations
YİDEP	Yerel İklim Değişikliği Eylem Planları

İçindekiler

4 **Takdim**

6 **Kısaltmalar**

10 **Giriş**

13 **I. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ**

14 A. Genel Olarak

15 B. Türkiye'deki Durum

21 **II. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN İNSAN HAKLARINA OLAN ETKİLERİ**

24 A. Yaşam Hakkı

25 B. Sağlık Hakkı

27 C. Temel İhtiyaçlara Erişim

28 Ç. Savunmasız Grupların Hakları

31 D. Usule İlişkin Haklar

35 **III. YÜKÜMLÜLÜKLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR**

36 A. Genel Olarak Devletlerin Yükümlülüğü

38 B. Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü

39 C. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)

43 Ç. Kyoto Protokolü

47 D. Paris Anlaşması

50 E. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) Kapsamında 13. Hedef: İklim Eylemi

51 F. Avrupa Yeşil Mutabakatı

52 G. Yeşil İşler

53 H. Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Çalışmaları

58 I. Mahkemelerin Çalışmaları

62 İ. Özel Aktörlerin Çalışmaları

67 **IV. ÖNERİLER VE SONUÇ**

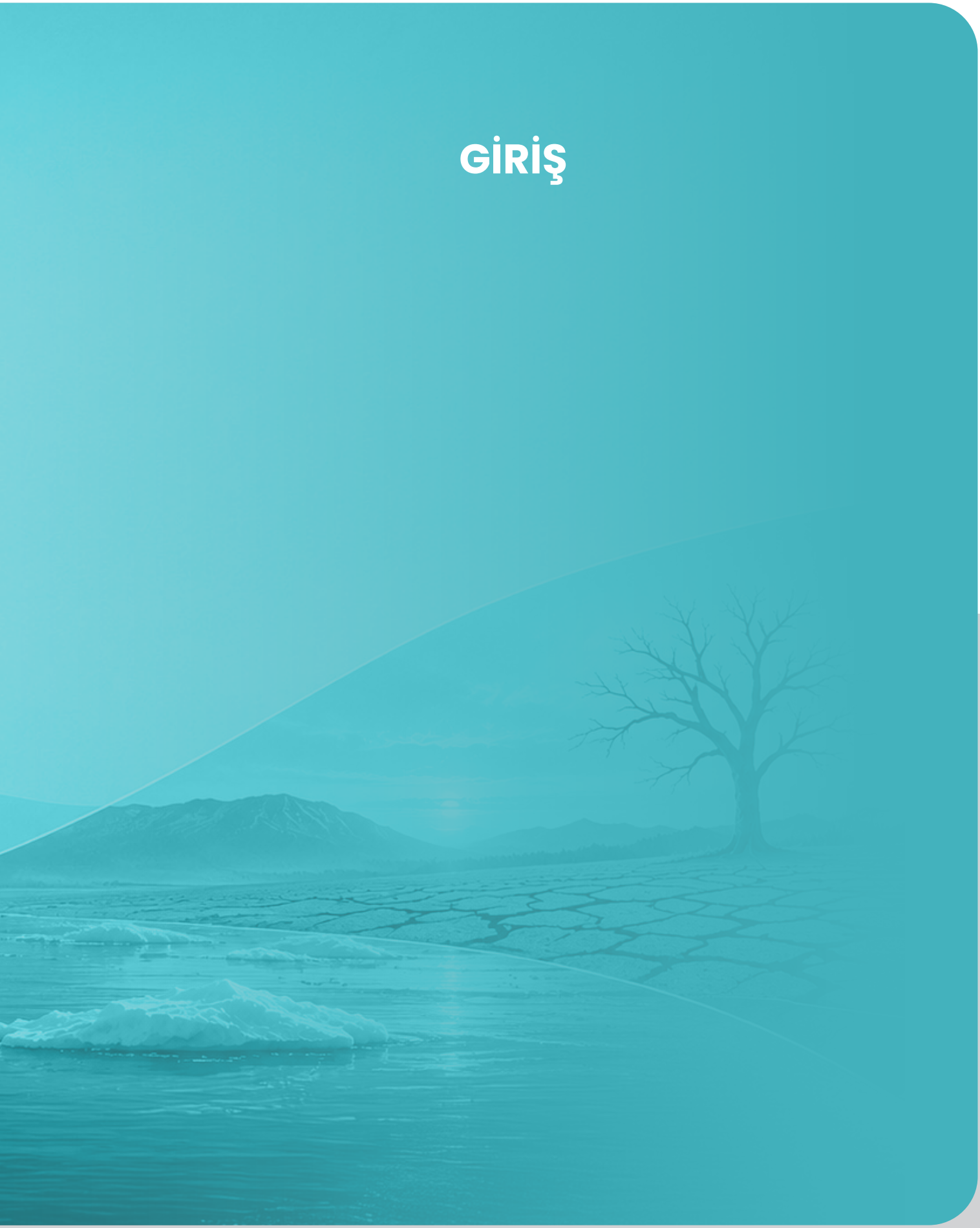
68 A. İklim Değişikliğinin İnsan Hakkı Meselesi Olarak Tanımlanması ve İnsan Hakları Temelli Politika Benimsenmesi

71 B. Usule İlişkin Çevre Haklarının Korunması ve Güçlendirilmesi

74 **Kaynakça**

GİRİŞ

Giriş

Çevre hakkı, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi bakımından temel haklarla yakın ilişki içerisinde olup, iklim değişikliği de insan haklarının kullanımını etkileyen başlıca çevresel sorunlardan biridir.[1] İklim değişikliği sorunu sera gazı salınımlarının üçte ikisinden fazlasını üreten petrol, kömür ve doğal gaz gibi Dünya'nın karbon bazlı kaynaklarının kullanılmasından kaynaklanmaktadır ve hâlihazırda bireylerin insan haklarına müdahale eden uluslararası bir sorundur. İklimin değişmesiyle beraber tarımsal üretimde, içme suyuna erişimde, kıyı topluluklarındaki yaşam alanlarında görülen kırılganlıklar insan yaşamında ve geçim kaynaklarında yaşanan sosyoekonomik kırılganlıkları yansıtmaktadır. Yaşam hakkı, sağlık hakkı, temel ihtiyaçlara erişim hakkı gibi insan hakları iklim değişikliğiyle beraber ihlal edilmektedir. Özellikle yaşlılar, engelliler, yerli insanlar (işgal, yerleşim gibi yollarla bir bölgede baskın hâle gelenlerin varlığından önce bulundukları coğrafyada yerleşmiş hâlde olan, kendilerine özgü ve atalarından kalan sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi özellikleri muhafaza eden topluluklar)[2] gibi savunmasız gruplar ise fizyolojileri ve bulundukları coğrafya gibi etmenler dolayısıyla süreçten daha da fazla etkilenmektedir.

Uluslararası temel insan hakları sözleşmeleri bireyler ya da şirketler gibi diğer devlet dışı aktörlere değil, öncelikle devletlere yükümlülük getirmektedir ve genellikle bir devletin kendi yargı yetkisi ve kontrolü altındaki bireylere karşı yükümlülükleri olduğunu belirtmektedir. Bu yükümlülükler kapsamında devletlerin insan haklarına saygı göstermek, insan haklarını korumak ve insan haklarıyla ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek görevleri bulunmaktadır. Dolayısıyla devletlerin kişilerin haklarını ihlal etmemesinin yanı sıra diğer aktörlerce ihlal edilmesi durumunda insan haklarını bu aktörlerden koruma yükümlülüğü de bulunmaktadır. Ancak insan hakları anlaşmaları iklim değişikliğini açıkça ele almamaktadır. Yükümlülükleri de sağlıklı, güvenli ya da sürdürülebilir çevre hakkı gibi devletlerin tanımadığını iddia edebileceği bir haktan değil bölgesel ve uluslararası düzeydeki insan hakları sözleşmelerinde yer alan yaşam hakkı, sağlık hakkı gibi insan hakları temelinde geliştirilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur. Özellikle mahkeme kararlarında iklim değişikliğine aykırı eylemler nedeniyle kişilerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) güvence altına alınmış olan yaşam hakkı, sağlık hakkı, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı gibi haklarının ihlal edildiğine karar verildiği görülmektedir. Paris Anlaşması'nda da insan haklarına doğrudan atıfta bulunulması önemlidir ve iklim değişikliğiyle mücadelede insan haklarının konumu giderek önem kazanmaktadır.

Çalışmada öncelikle birinci kısımda iklim değişikliğinin ne olduğuna ve hem küresel hem de ülkesel etkilerine değinilmiştir. Ardından ikinci kısımda iklim değişikliğinin insan haklarıyla olan ilişkisi açıklığa kavuşturulmuş ve başlıca hangi insan haklarının ne şekilde etkilendiği açıklanmıştır. Üçüncü kısımda devlet başta olmak üzere aktörlerin yükümlülükleri, yükümlülükler kapsamında kurulan mekanizmalar ve yapılan çalışmalar anlatılmıştır. Son kısımda ise iklim değişikliği ile mücadelenin odak noktasının aslında insan hakları olduğu anlatılmış ve bu konuda öneriler sunulmuştur.

---

[1] TİHEK, İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Yıllık Raporu 2024, Ankara, 2025, s. 77.

[2] United Nations (UN), "Factsheet: Who are indigenous peoples?", https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf (E.T.: 7/5/2024).

I

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

A. Genel Olarak

Dünya çoğunlukla yüzeyde olmak üzere Güneş'ten gelen radyasyonu emmektedir. Emilen bu enerji ise atmosferik ve okyanus dolaşım tarafından yeniden dağıtılmakta ve uzaya yayılmaktadır. Gelen güneş enerjisi giden karasal radyasyonla dengelenmiş olmaktadır. Ancak Güneş'ten alınan ve uzaya yayılan radyasyonu değiştiren ya da enerjinin atmosfer içinde ve atmosfer, kara ve okyanus arasında yeniden dağılımını değiştiren herhangi bir faktör iklimi etkileyebilmektedir. İnsan faaliyetleri, sera gazları[3] ve aerosollerin[4] atmosferdeki konsantrasyonlarını ve dağılımlarını değiştirmektedir. Sera gazı konsantrasyonunda yaşanan artış da yüzeyden yayılan karasal radyasyonun atmosfer tarafından emilmesine sebep olmakta; alt atmosferi ve yüzeyi ısıtma eğiliminde olan pozitif radyatif zorlama neticesinde sera etkisi meydana gelmektedir.[5] BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin[6] (BMİDÇS) "*Tanımlar*" başlıklı 1'inci maddesinde iklim değişikliği "*karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik*" olarak tanımlanmıştır.

Sanayi öncesi dönemden günümüze antropojenik salınımlardan kaynaklanan ısınma yüz yıllar ila bin yıllar boyunca devam etmiştir. Bu ısınma deniz seviyesinin yükselmesi gibi uzun vadeli değişikliklere de neden olmaya devam edecektir. Ancak bu salınımların insan etkisi gibi hiçbir etken olmaksızın tek başına 1,5°C'lik küresel ısınmaya neden olması muhtemel değildir. Mevcut durumda doğal olarak değişiklik gösteren iklim sisteminin üzerine eklenen antropojenik salınımlar ile insan faaliyetlerinin sanayi öncesindeki sıcaklık seviyesinde 0,8°C ile 1,2°C derece arasında küresel ısınmaya sebep olduğu, küresel ısınmanın bu hızda artması hâlinde 2030 ve 2052 yılları arasında 1,5°C'ye ulaşmasının muhtemel olduğu ifade edilmektedir. İklimle ilgili gelecekteki riskler ısınmanın hızına, zirvesine ve süresine bağlıdır. Küresel ısınmanın 1,5°C'yi aşması ve 2100 yılına kadar bu seviyeye geri dönmesi, küresel ısınmanın kademeli olarak 1,5°C'de dengelenmesinden daha tehlikelidir. Bazı ekosistemlerin kaybı gibi uzun süreli ya da geri döndürülemez etkiler de gelecekteki riskler kapsamındadır.[7]

İklim değişikliği uzmanları, uzun zamandır iklim değişikliğinin daha yoğun fırtınalara, uzun süren kuraklıklara, daha etkili ve geniş alanlara yayılan orman yangınlarına, daha yüksek hava sıcaklıklarına, buzulların ve buz tabakalarının erimesine, deniz seviyesinin yükselmesine yol açacağı konusunda bizi uyarmaktadır.

---

[3] Sera gazları; dünya yüzeyinden, atmosferin kendisinden ve bulutlardan yayılan radyasyon spektrumu içinde belirli dalga boylarında radyasyonu emen ve yayan hem doğal hem de insan kaynaklı atmosferik gaz bileşenleridir.

[IPCC, "Glossary", https://apps.ipcc.ch/glossary/ (E.T.: 14/8/2026)].

[4] Aerosol; havada bulunan katı veya sıvı parçacıkların süspansiyonu olup, tipik parçacık boyutu birkaç nanometreden birkaç on mikrometreye kadar değişir ve atmosferik ömürleri troposferde birkaç güne, stratosferde ise yıllara kadar uzanır. [IPCC, "Glossary", https://apps.ipcc.ch/glossary/ (E.T.: 14/8/2026)].

[5] Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 1996: *Climate Change 1995. The Science of Climate Change*, (der.) J.T. Houghton, L.G. Meira Filho/ B.A. Callander/ N. Harris, A. Kattenberg/K. Maskell, Cambridge University Press, s. 14.

[6] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi", https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33 (E.T.: 29/5/2024).

[7] IPCC, 2018: *Global Warming of 1.5*°C.An IPCC Special Report on *the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, (der.) V. Masson-Delmotte ve diğerleri, Cambridge University Press, s. 4 vd.

Uzmanların tahminleri doğru çıkmış; dünya artık sera gazı artışının ve iklim değişikliğinin etkilerini sert bir şekilde hissetmeye başlamıştır.[8]

Isınmanın sonucu olarak aşırı yüksek deniz seviyesinin görülme sıklığının dünya genelinde arttığı, kar örtüsü ve buzulların her iki yarımkürede de azaldığı, soğuk günler, soğuk geceler ve donlar seyrek hâle gelirken sıcak günler ve gecelerin sıklaştığı, sıcak hava dalgalarının ve şiddetli yağış olaylarının daha sık yaşandığı gözlemlenmektedir. Kar, buz ve donmuş zemindeki değişiklikler ise buzul göllerinin sayısını ve büyüklüklerini artırmakta, donmuş topraklarda zeminin zayıflamasına neden olmakta, Arktika ve Antarktika ekosistemlerinde değişikliklere yol açmaktadır. Buzullarla ve karlarla beslenen nehirlerde su seviyesi artışının daha erken yaşanmaya başlaması, su akışlarında artışlar meydana gelmesi, nehir ve göllerin termal yapısı ve su kalitesinde oluşan değişiklikler hidrolojik sistemlerde de değişikliklere yol açmaktadır. Aynı şekilde ısınmanın sonucu olarak karasal ekosistemlerde ilkbahar olaylarının zamanlaması daha erken olmakta; bitki ve hayvanların yayılım alanları yukarı ve aşağı doğru kaymaktadır. Isınmanın yanı sıra buzullar, tuzluluk, oksijen seviyeleri ve sirkülasyondaki değişikliklerle beraber deniz ve tatlı su sistemlerinde alg, plankton ve balık sayısında ve yayılım alanlarında değişiklikler yaşanmaktadır.[9]

B. Türkiye'deki Durum

İklim değişikliğinden dolayı Türkiye'nin de içinde bulunduğu Akdeniz Havzası'nda kuraklık, susuzluk, tarımsal üretimde verim kaybı, tarımda ve turizmde gelir kaybı, orman yangınlarında artış ve biyolojik çeşitlilik kaybı yaşanmaktadır.[10] Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne[11] (IPCC) göre Türkiye'nin de içinde yer aldığı Akdeniz Havzası, iklim değişikliğinden en fazla etkilenecek bölgelerden biridir. Türkiye'de 2018 yılından itibaren hava şartlarından meydana gelen doğal afet sayısında belirgin bir atış meydana gelmiştir. 2010-2021 yılları arasında Türkiye'nin farklı bölgelerini farklı ölçülerde etkileyen 8274 hava şartlarından meydana gelen doğal afet gerçekleştiği tespit edilmiştir. İklim değişikliği sebebiyle Türkiye'de orman yangınları, fırtınalar, seller, dolu, sıcak hava dalgaları, heyelan ve çığın artacağı öngörülmektedir.[12] Copernicus İklim Değişikliği Servisi ve Dünya Meteoroloji Örgütü tarafından 2023 tarihinde yayımlanan raporda; 2023 yılının Eylül ayında yaşanan ölümcül *Daniel Kasırgası* nedeniyle Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan'da rekor düzeyde yağış ve sel meydana geldiği, Türkiye'de 8, Yunanistan'da en az 17 ve Bulgaristan'da 4 kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmiştir.[13]

İklim değişikliği hem dünyada hem de Türkiye'de tarımı doğrudan etkileyen bir risk ve kırılganlık kaynağı hâline gelmiştir. Türkiye'de uzun vadeli ortalama yıllık ve aylık toplam yağış eğilimi incelendiğinde yağışların genel olarak düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. 2050'den itibaren Doğu Karadeniz Bölgesi

---

[8] Frank Pallone, "Time for Action: Addressing the Environmental and Economic Effects of Climate Change", *Climate Change: Environmental and Economic Effects*, (der.) Fukui Ayaka, Nova Science Publishers, 2021, s.13.

[9] IPCC, Climate Change 2007: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (der.) R. K. Pachauri/ A. Reisinger, IPCC, Geneva, Switzerland, 2007, s. 2.

[10] Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF), Türkiye'nin Yarınları Projesi Sonuç Raporu, WWF-Eti Burçak, 2010, s. 5.

[11] 1988 yılında Dünya Meteoroloji Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından oluşturulan bir organizasyon olan IPCC'nin amacı, hükümetlere iklim politikalarını geliştirmede kullanabilecekleri bilimsel bilgi sağlamaktır. IPCC raporları uluslararası iklim değişikliği müzakereleri için önemli bir girdi olarak kabul edilmektedir [IPCC, "About the IPCC", https://www.ipcc.ch/about/ (E.T.: 29/5/2024)].

[12] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030), 2024, s. 23.

[13] Copernicus Climate Change Service/World Meteorological Organization, "European State of the Climate Summary 2023", 2023, s. 12.

hariç yağışta 250-300 milimetreye varan azalmalar olacağı öngörülmektedir. 2050 yılına yaklaşıldıkça hemen hemen bütün bölgelerde verim kayıpları artmakta olup en yüksek etki İstanbul, Bursa, Konya, Kayseri ve Batı Karadeniz Bölgesi'nde görülmektedir. Türkiye önemli bir tarımsal ürün ihracatçısıdır ve ihracat ürünlerinin genellikle belli bölgelerde yoğunlaşan çok yıllık bitkilerden oluşması riski de artırmaktadır. Kuru meyve, fındık gibi ürünlerde dünyanın önde gelen ihracatçılarından olan Türkiye'nin iklim değişikliğinden etkilenmesinin dünya piyasalarını da olumsuz etkileyeceği öngörülmektedir. Bu durumun gerçekleşmesi durumunda olumsuz etkilerin yalnızca tarım sektöründe değil, ekonominin geri kalanında da hissedilmesi kaçınılmaz sonuç olacaktır.[14]

Su sıcaklıklarının yükselmesi suda yaşayan canlıların normalde soğuk bulacakları sularda hayatlarını sürdürmelerine sebep olmaktadır. Son araştırmalar 1971-2010 yılları arasında gerçekleşen ısınmanın %90'ından fazlasının okyanus kaynaklı olduğunu ve en hızlı ısınan Akdeniz'de sıcaklık artışının çok yüksek seviyelerde gerçekleştiğini göstermektedir. Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndan gelen istilacı su canlıları iklim değişikliği nedeniyle ısınan Akdeniz'e ulaşarak bölgenin biyolojik çeşitliliğini olumsuz olarak etkilemektedir. Gökova Deniz Koruma Alanı'nda yapılan araştırma otobur balık biyokütlesinin %98'inin yabancı bir tür olan *sokar balığı* olduğunu, bu türün kalabalık sürüler hâlinde yüzdüğünü ve beslenme alışkanlıkları ile yerel türlerin habitatlarını yok ettiklerini ortaya koymuştur. Bilimsel açıdan en zararlı istilacı tür olarak kabul edilen *aslan balığı* (*pteroismiles*) de Akdeniz'e yerleşmeyi başarmış ve Türkiye'de bulunan bir diğer yabancı balık türüdür. Bu balık türü aynı anda çok miktarda küçük yerel balığı yiyebilmektedir ve Bahamalar'da 2004-2010 yılları arasında yerel tür sayısında görülen %65 düşüşe, aslan balığı sayısındaki %40'lık artışın sebep olduğu belirlenmiştir. Ekosistem dengesinin bozulmasıyla denizanası nüfusunun hızla üremesiyle ortaya çıkan denizanası sürüleri balıkçılık ve turizm sektörlerini ciddi derecede etkilemektedir. Yaşanan bu gelişmeler balıkçılık ve turizm sektörlerinin yanı sıra insanların beslenme ve sağlık koşullarına da zarar vermektedir.[15]

Türkiye, iklim değişikliğiyle mücadele konusunda gerekli çalışmaları gerçekleştirmektedir. İklim değişikliği konusuna dair en önemli güncel gelişmelerden biri Paris Anlaşması'nın Türkiye tarafından iç hukuka dâhil edilmesi olmuştur. Türkiye Paris Anlaşması'nı 22/4/2016'da New York'ta gerçekleştirilen Yüksek Düzeyli İmza Töreni'nde 175 ülke temsilcisiyle birlikte imzalamıştır ve 7/10/2021'de Cumhurbaşkanı kararı ile onaylanan Anlaşma'nın iç hukuk onay süreci tamamlanmıştır.[16]

29/10/2021 tarihli ve 31643 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 85 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı; Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Yerleşmeye, çevreye ve yapılaşmaya dair mevzuatı hazırlamak, kentsel dönüşüm çalışmalarını yürütmek, uygulamaları denetlemek, mesleki hizmetlerin gelişmesini sağlamak, çevre kirliliğini önlemek ve çevremizin ve doğanın korunmasını sağlamak ve iklim değişikliği etkileriyle mücadele etmek Bakanlığın görevleri arasındadır. Anılan kararname ile Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, Bakanlığın merkez birimleri arasına; Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Bakanlığa bağlı kuruluşlar arasına dâhil edilmiştir.[17] İklim

[14] Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği, Tarım ve Gıda 2020: Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Tarım ve Gıda Sektörünün Analizi, 2020, s. 43 vd.

[15] WWF, İklim Değişikliğinin Akdeniz'deki Etkileri: Aşırı Isınan Bir Denizden Altı Hikaye, WWF Akdeniz Girişimi, 2021, s. 3 vd.

[16] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Paris Anlaşması", https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa, (E.T.: 19/9/2024).

[17] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Tarihçesi", https://csb.gov.tr/tarihcemiz-i-7012 (E.T.: 18/9/2024).

Değişikliği Başkanlığı; Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına bağlı bir kuruluş olarak kurulmuştur. Başkanlık, Türkiye'nin iklim değişikliğiyle mücadele ve uyum çalışmaları kapsamında ulusal ve uluslararası düzeyde politika, strateji ve eylemleri belirlemek, müzakere süreçlerini yürütmek, kurum ve kuruluşlarla koordinasyonu sağlamakla sorumludur. Bu sorumluluk kapsamında Türkiye'nin 2053 yılına kadar "net sıfır emisyon ve yeşil kalkınma" hedefleri doğrultusunda iklim değişikliğine uyum ve azaltım için gerekli her tür çalışmayı yapmak, toplumun her kesimine insan ve doğa dostu bir yaklaşımla iklim değişikliği farkındalığı kazandırmakla görevlidir.[18]

Ulusal düzeyde gerçekleştirilen kurumsal reformlar arasında Türkiye Çevre Ajansı'nın kurulması gösterilebilir. İsrafın önlenmesi, doğal kaynakların daha verimli kullanılması, atık oluşum sebeplerinin gözden geçirilerek atık oluşumunun engellenmesi ya da minimize edilmesi, atığın oluşması durumunda ise kaynağında ayrılarak geri dönüşüme kazandırılması için mevcut sistemi daha düzenli, sistemli ve uygulanabilir bir temele oturtmak amacıyla "sıfır atık" yaklaşımı önem kazanmıştır.[19] 24/12/2020 tarihli ve 31350 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 7261 sayılı Kanun ile Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından uygulamaya geçirilen "Sıfır Atık Projesi" çalışmalarının daha ileriye taşınması, içecek ambalajlarının etkin bir şekilde toplanmasını hedefleyen ve Bakanlığa bağlı olarak görev yapacak Türkiye Çevre Ajansı kurulmuştur.[20]

"2053 Net Sıfır Emisyon Hedefi" ve Türkiye'nin 2021'de Paris Anlaşması'na taraf olmasıyla başlatılmış olan yeşil dönüşüm süreci tüm sektörlerde kapsamlı bir değişimi ve dönüşümü beraberinde getirmektedir. Türkiye, Paris Anlaşması'nın yeşil ve sürdürülebilir bir dünya için önemli bir fırsat sunduğunu değerlendirmekte, iklim değişikliği politikalarının uygulanmasını desteklemektedir. Ayrıca, Avrupa Birliği'ne (AB) katılım sürecinde olan bir ülke olarak Türkiye, AB politikalarını yakından takip etmekte ve ilgili müktesebata uyum sağlamak amacıyla iklim değişikliği ve çevre konularında mevzuat geliştirmektedir. Türkiye'nin iklim değişikliği politikası; azaltım ve uyuma ilişkin çeşitli yerel ve ulusal politika belgeleri, stratejiler ve eylem planları ile yapılandırılmıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin azaltım potansiyelini belirlemek ve hayata geçirebilmek için ilgili bakanlıklar ve kamu kurumları tarafından hazırlanmış, güncellenmiş veya hazırlanmakta olan çeşitli plan ve stratejiler bulunmaktadır.[21]

2010-2023 yıllarını kapsayan "İklim Değişikliği Strateji Belgesi", 2011-2023 yıllarını kapsayan "İklim Değişikliği Eylem Planı" ve 2011-2023 yıllarını kapsayan "İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı" hazırlanarak iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılmasına yönelik çabalara katkı sunmak amaçlanmıştır. Adı geçen planların uygulama döneminin sonuna gelindiğinden yeni bir strateji ve eylem planının hazırlanması ihtiyacı doğmuştur ve bu ihtiyaca istinaden İklim Değişikliği Başkanlığı koordinasyonunda İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030) ile İklim Değişikliğine Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030) hazırlanmıştır. Hazırlık aşaması 2 yıl sürmüştür ve kamu kurumları, özel sektör ile sivil toplum kuruluşlarından temsilci ve uzmanların aralarında olduğu binlerce katılımcı ile yüzlerce to-

[18] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "İklim Değişikliği Başkanlığı", https://iklim.gov.tr/hakkimizda-i-4#:~:text=%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%2C%2029%20Ekim,ba%C4%9Fl%C4%B1%20bir%20kurulu%C5%9F%20olarak%20kurulmu%C5%9Ftur.(E.T.: 18/9/2024).

[19] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Sıfır Atık El Kitapçığı", 2017, s. 8.

[20] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Çevre Ajansının Kurulmasına İlişkin Kanun Resmî Gazete'de Yayımlandı", https://www.csb.gov.tr/cevre-ajansinin-kurulmasina-iliskin-kanun-resmi-gazetede-yayimlandi-bakanlik-faaliyetleri-29871 (E.T.: 18/9/2024).

[21] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030), s. 24.

plantı gerçekleştirilmiştir.[22] İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030) Türkiye'nin iklim değişikliğiyle mücadele amacıyla oluşturduğu kapsamlı bir yol haritasıdır ve enerji verimliliğinin artırılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının teşvik edilmesi, endüstriyel süreçlerde daha temiz teknolojilerin benimsenmesi gibi önlemleri içermektedir. İklim Değişikliğine Uyum Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030) ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı toplumu ve ekonomiyi daha dirençli yapmak ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek amacıyla su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi, tarım ve gıda güvenliğinin sağlanması, doğal afet risklerinin azaltılması ve sağlık sektörünün iklim değişikliğine uyum sağlaması gibi konulara odaklanmaktadır.[23]

Ülkemizin iklim değişikliği ile mücadele politikası açısından 2/7/2025 tarihli ve 7552 sayılı İklim Kanunu da politika belgeleri kadar önemli düzenlemeler içermektedir. Söz konusu Kanun ile yeşil büyüme vizyonu ve net sıfır emisyon hedefi doğrultusunda iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Kanun; sera gazı emisyonlarının azaltılması ve iklim değişikliğine uyum faaliyetlerinin yanı sıra, bu alanlardaki planlama ve uygulama araçlarını, gelirleri, izin ve denetim süreçlerini ve bunlara ilişkin yasal ve kurumsal çerçevenin usul ve esaslarını düzenlemektedir.

7552 sayılı İklim Kanunu'nda iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında adil geçiş, iklim adaleti, iklim değişikliğine uyum ve Ulusal Katkı Beyanı kavramları tanımlanmıştır. Adil geçiş; başta çocuklar, kadınlar, yaşlılar ve engelliler olmak üzere süreçten daha fazla etkilenebilecek grupların gözetildiği kapsayıcı politika ve uygulamaları; iklim adaleti ise iklim değişikliğinin yol açtığı eşitsizliklerin giderilmesini ifade etmektedir. İklim değişikliğine uyum, olumsuz etkilerin önlenmesi ve zararların azaltılmasına yönelik süreci; Ulusal Katkı Beyanı ise Türkiye'nin emisyon azaltımı ve uyum hedefleri ile taahhütlerini içeren ve Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Sekretaryasına sunulan belgeyi ifade etmektedir.

Aynı Kanun'da iklim değişikliğiyle mücadelede eşitlik, iklim adaleti, ihtiyatlılık, katılım, sürdürülebilirlik, şeffaflık ve adil geçiş gibi ilkelerin esas alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca kamu kurum ve kuruluşları ile gerçek ve tüzel kişilerin Kanun kapsamında alınan tedbirlere uymakla yükümlü olduğu; Ulusal Katkı Beyanının ise net sıfır emisyon hedefi doğrultusunda ülkenin kalkınma öncelikleri ve özel koşulları dikkate alınarak hazırlanacağı hüküm altına alınmıştır. Kanun'da yer verilen bu ilkeler ve düzenlemeler, iklim değişikliğiyle mücadelenin insan hakları ve iklim adaleti boyutlarının da gözetilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu çerçevede, TİHEK tarafından 7552 sayılı İklim Kanunu Teklifinin yasalaşma sürecinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bir görüş yazısı sunulmuştur. Söz konusu görüşte, 6701 sayılı Kanun kapsamında Kurumun mevzuat çalışmalarını izleme ve değerlendirme yetkisine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda, İklim Kanunu Teklifinde iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki olumsuz etkilerinin önlenmesine, bu etkiler karşısında orantısız risk altında bulunan savunmasız grupların korunmasına ve iklim adaletinin gözetilmesine yer verilmesi önerilmiştir.

7552 sayılı İklim Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra aynı Kanun'un yedinci maddesinin dördüncü fıkrasına dayanılarak Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından hazırlanan Yerel İklim

[22] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "2024-2030 İklim Değişikliği Azaltım ve Uyum Strateji ve Eylem Planları Yayınlandı", https://iklim.gov.tr/2024-2030-iklim-degisikligi-azaltim-ve-uyum-strateji-ve-eylem-planlari-yayinlandi-haber-4239 (E.T.: 18/9/2024).

[23] Carbon Gate, "2024-2030 Sürdürülebilirlik Eylem Planı: Yol Haritası ve Hedefler", https://www.carbongate.io/blog/2024-2030-surdurulebilirlik-eylem-plani-yol-haritasi-ve-hedefler (E.T.: 18/9/2024).

Değişikliği Eylem Planları ile İl İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulları Hakkında Yönetmelik ise 4/8/2026 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlamıştır.

Yönetmelik ile Türkiye'nin net sıfır emisyon hedefi, Ulusal Katkı Beyanı ve ilgili planlama araçları doğrultusunda iklim değişikliğine uyum ve sera gazı emisyonlarının azaltımı amacıyla il düzeyinde hazırlanacak yerel iklim değişikliği eylem planlarına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda eylem planlarının hazırlanması, uygulanması, izlenmesi, değerlendirilmesi ve raporlanmasına ilişkin süreçler ile ilgili kurum ve kuruluşların görev ve sorumlulukları ve il iklim değişikliği koordinasyon kurullarının çalışma esasları düzenlenmektedir.

Yerel İklim Değişikliği Eylem Planlarının (YİDEP); ilin coğrafi, ekolojik, demografik, sosyal ve ekonomik özellikleri ile iklim risklerini, sera gazı envanterini, uyum ve emisyon azaltım hedeflerini ve bu hedeflere yönelik eylemleri içermesi öngörülmektedir. Planlarda ayrıca sorumlu kurum ve kuruluşların, uygulama döneminin, izleme göstergelerinin, bütçenin ve olası finansman kaynaklarının belirlenmesi gerekmektedir.

YİDEP'lerin valinin koordinasyonunda ilgili yerel yönetimler ile kurum ve kuruluşların katılımıyla hazırlanması ve taslak planın uygulama döneminden önceki yılın 1 Ekim tarihine kadar İl İklim Değişikliği Koordinasyon Kuruluna sunulması ve sunulduğu tarihten itibaren bir ay içinde karara bağlanması gerekmektedir. Gerekli hâllerde revizyon süresi aynı yılın 31 Aralık tarihine kadar uzatılabilmektedir. Karara bağlanan planlar elektronik sisteme aktarılması, kamuoyuyla paylaşılması ve YİDEP'lerin beş yılda bir güncellenmesi öngörülmektedir.

Yönetmelik uyarınca, 31 Aralık 2026 tarihine kadar her ilde İl İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulunun kurulması gerekmektedir. İlk YİDEP'in 2028-2032 dönemini kapsayacak şekilde hazırlanması ve 31 Aralık 2027 tarihine kadar İl İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulu tarafından karara bağlanması öngörülmüş; gerekli hâllerde Bakanlığa bu süreyi bir yıla kadar uzatma yetkisi verilmiştir. Yönetmeliğin yayımlanmasından önce il düzeyinde iklim değişikliği eylem planı bulunan illerin ise mevcut planlarını Yönetmelik hükümlerine uyumlu hâle getirerek aynı süre içerisinde YİDEP'lerini hazırlamaları gerekmektedir.

II

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN İNSAN HAKLARINA OLAN ETKİLERİ

1948'de İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi ya da diğer görüşler, ulusal ya da sosyal köken, mülkiyet, doğum ya da diğer statülerden bağımsız olarak tüm insanların sahip olduğu haklara ilişkin özel iddialar dizisi olarak ortaya konmuştur. Adı geçen Beyanname, 1966'da imzaya açılarak 1976'da yürürlüğe giren Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (ESKHS) uluslararası temel insan hakları sözleşmelerini oluşturmaktadır. Bu sözleşmeler, onaylandıkları devletler için bağlayıcıdır. Sözleşmeler kapsamındaki haklar insanlığın ortak dilini oluşturmaktadır ve bazı durumlarda yetersiz kalsalar da devletlerin insan hakkı ihlallerini sorgulamak için insanlığın elindeki önemli değerler olduğu söylenebilir. Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Konseyi tarafından iklim değişikliğinin insan haklarından tam olarak yararlanılması bakımından acil ve geniş kapsamlı bir tehdit oluşturduğu; iklim değişikliğine yönelik bir insan hakları yaklaşımı için ayrımcılık yapmama, katılım, şeffaflık ve hesap verilebilirlik unsurlarının gerekliliği ifade edilmiştir.[24] BM İnsan Hakları Konseyi iklim değişikliğinin insan haklarıyla olan bağlantısına değindiği ve iklim değişikliğini acil ve geniş kapsamlı tehdit olarak tanımladığı 2008 tarihli ve 7/23 sayılı kararla BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliğini (BMİHYK) iklim değişikliği ve insan hakları arasındaki ilişki üzerine detaylı bir analitik çalışma hazırlamaya çağırmıştır. BMİHYK raporunda iklim değişikliğinin çoklu insan hakları etkileri hakkında iddialı açıklamalarda bulunulmuştur ancak iklim değişikliği üzerine yapılan diğer pek çok analiz gibi iklim değişikliğine uyum sağlamanın insan hakları üzerindeki etkileri sınırlı şekilde ele alınmıştır. İklim değişikliğine uyumun gündeme getirdiği eşitlik sorunları derinlemesine araştırılmamıştır.[25]

İklim değişikliğine insan hakları çerçevesinin uygulanmasının normatif ve yasal olarak arzu edilebilir olmasının önemli nedenleri bulunmaktadır. İklim değişikliği, insanları etkileyen sonuçları olan uluslararası bir sorundur. Bu sonuçların uluslararası ölçekte ortaya çıkması ve ülkeler arası çözümler gerektirmesi uluslararası hukuku hesap verilebilirliği sağlamak için uygun bir araç hâline getirmektedir. İnsan hakları hukukunun devreye girmesiyle mahkemeler sınırlı hükümet kaynakları ile insan ihtiyaçları arasında bir dengeleme görevi üstlenecek, izleme ve uygulama araçları kullanılabilir olacaktır. Bunların yanı sıra uyum politikasında tutarlılık ve çeşitli düzeylerde uyum uygulamaları için uluslararası standartların korunması sağlanacaktır. Tüm bu faydalara karşılık insan hakları sözleşmeleri ve araçlarının etkinliği konusunda yaygın bir endişe bulunmaktadır. Sözleşmelerde hükümetlere ulusal güvenlik, kamu düzeni, ahlak, sağlık gibi gerekçelerle hak ve özgürlükleri kısıtlama ya da vermeme yetkisi tanınarak maddi ve usule ilişkin zayıflıklar oluşturulabildiği gibi taraf devletler belirli hükümlere çekinceler koyarak sözleşmenin etkinliğini daha da sınırlayabilmektedir. Ayrıca çoğu insan hakları sözleşmesi sıkı bir uygulama rejiminden yoksundur ve sözleşme izleme mekanizmalarının başarısı; tarafların zamanında yeterli rapor sunup sunmadığı, raporu incelemek ve devlet temsilcilerine soru sormak için yeterli zaman ve uzmanlığa sahip olunup olunmadığı gibi çeşitli parametrelere göre değişkenlik göstermektedir. Uygulamada devletlerin raporları geciktirdiği, süreçlerin aksadığı görülmektedir. Bu endişelere ek olarak insan hakları hukukunun aşırı kuralcı olabileceğinden, yaratıcı ve uygun çözümler sağlanamayacağından, ülkelerin acil sorunlar için yalnızca hedefe ulaşmaya

[24] Atieno Mboya, "Human Rights and the Global Climate Change Regime", *Natural Resources Journal*, 58/1, ss. 51-74, 2018, s. 67 vd.

[25] Margaux J. Hall/David C. Weiss, "Climate Change Adaptation and Human Rights: An Equitable View", *Climate Change: International Law and Global Governance: Volume I: Legal Responses and Global Responsibility,* (der.) Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting, Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2013, s. 275.

yönelik minimum gereklilikleri yerine getirdiği ve erteleyici çözümlere yöneldiği bir yaklaşım benimsenmesinden endişe duyulmaktadır.[26]

İnsan haklarına ilişkin düzenlemeler esas olarak insanlara hükümetler ve kurumlar tarafından nasıl davranılması gerektiği ile ilgili siyasi normlardan oluşmaktadır. Müzakere ve uzlaşma yoluyla gelişen iklim değişikliği hukukunun yumuşak doğası insan haklarının resmiyete dayalı sert hukukundan farklılık göstermekte olup iklim değişikliğinden zarar görenler ile karbon kirliliğinden sorumlu ekonomik aktörler arasındaki hak çatışması iklim değişikliği sorununun çözümünde çekişmeli bir yaklaşıma zemin hazırlamaktadır. Yalnızca insanlar değil, savunmasız devletler de iklim değişikliği bağlamında adaletin tesis edilmesi için uluslararası hukuktan yardım talep edebilmektedir. Ulusları oluşturan topluluklar ise öncelikle kendi devletlerine başvurmaktadır. Ancak piyasa temelli yaklaşım, sanayileşmiş devlet ve kurumları sanayileşmiş olmayanlara tercih etmektedir ve bu yaklaşım uluslararası hukuk kapsamında hak yaratımının çarpık ve hiyerarşik doğası ile bu çarpıklığın daha güçlü taraflara nasıl ayrıcalık tanıdığının temelini oluşturmaktadır. İnsan haklarının hayata geçirilmesi, ekonomik çıkarları desteklemekle insan haklarını ilerletmek arasında bir seçimle karşı karşıya kalındığında ilkini seçme eğiliminde olan devletin duyarlılığını gerektirmektedir. İnsan haklarının hayata geçirilmesi tarihsel olarak bu hakları destekleyebilecek bir ekonomik temelin varlığına bağlıdır ancak birçok ülke böyle bir temelden yoksundur. İklim değişikliğinin mevcut neslin çoğu için felaket olarak görülmemesi ekonomik gündemin haklar gündeminin önüne geçmesine, savunmasız ve yoksul kesimlerin iklim haklarının ihlal edilmesine yol açmaktadır. Uluslararası düzeyde devletleri ve şirketleri sera gazı salınımını azaltmaya ve dünya vatandaşlarının iklim haklarını korumaya zorlayacak bir yaptırım olmadan savunmasız devletlerin ve toplulukların yapabilecekleri en fazla çaba hem var olma haklarını hem de önemli çevresel zararlardan korunma haklarını kullanmak olacaktır. Ancak bu tek başlarına ulaşabilecekleri bir edim değildir. Savunmasız devletler iklim değişikliğinden sorumlu olan taraflardan sera gazı salınımlarını azaltmalarını talep etmektedir ve bu talep görev sahiplerinin iklime ilişkin hakların gerçek haklar olmadığı ve göz ardı edilebileceği şeklinde savunma yapmalarına sebep olmaktadır.[27]

1972'de Stockholm'de gerçekleştirilen BM Çevre Konferansı'nda ilan edilen Stockholm Deklarasyonu'nun 1'inci maddesine göre; "İnsan, onurlu ve refah içinde bir *yaşam sürmesine olanak tanıyacak kalitede bir çevrede özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşullarına sahip olma temel hakkına sahiptir ve şimdiki ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek konusunda ciddi bir sorumluluk taşımaktadır*." Daha yakın bir tarihe gelinecek olursa; 14/11/2007'de Küçük Ada Devletleri İttifakı[28] tarafından kabul edilen Küresel İklim Değişikliğinin İnsani Boyutuna İlişkin Deklarasyon'da insan toplumunu destekleyebilecek bir çevreye sahip olma ve insan haklarından tam olarak yararlanma temel hakkına atıfta bulunulmuştur. Ayrıca "*iklim değişikliğinin, diğerlerinin yanı sıra yaşam hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı, mülkiyeti kullanma ve ondan yararlanma hakkı, yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkı, gıda hakkı ve ulaşılabilecek en yüksek*

[26] A.g.e., s. 278 vd.

[27] Atieno Mboya, a.g.e., s. 69 vd.

[28] Küçük Ada Devletleri İttifakı; 39 alçak kıyı ve küçük ada devletlerinden oluşan, amacı uluslararası iklim değişikliği ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin süreçlerde bu devletlerin çıkarlarını savunmak olan hükümetler arası bir örgüttür (Alliance of Small Island States, "About Us", https://www.aosis.org/about/chair-of-aosis/ (E.T.: 16/9/2024).

fiziksel ve zihinsel sağlık standardına sahip olma hakkı dâhil olmak üzere insan haklarından tam olarak yararlanılması üzerinde açık ve acil etkileri olduğu" endişesi dile getirilmiştir.[29]

IPCC raporları; iklim değişikliğinin insan hakları için tehdit oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin alçak kıyı bölgelerinde ve küçük adalarda yaşayanlar fırtına, kıyı taşkını ve deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle artan ölüm, yaralanma, sağlık sorunları ve geçim kaynaklarının kesintiye uğraması riskiyle karşı karşıyadır. Kırsal ve kentsel alanlardaki yoksul nüfus ise kuraklık, aşırı hava olayları ve sellerin artmasının geçimlerini sağladıkları gıda sistemlerinin çökmesine neden olma riskiyle karşı karşıyadır. Kentsel nüfus, aşırı sıcak dönemlerde artan ölüm ve hastalık riskine maruz kalırken tropik bölgelerde ve Arktik bölgede yaşayan balıkçılar su kıtlığı ve deniz ile kıyı ekosistemlerinin geri dönüşü olmayacak şekilde bozulması tehlikesiyle karşı karşıyadır.[30] Kısacası iklim değişikliği insanların yaşamlarını pek çok açıdan olumsuz olarak etkilemekte olup bu süreçten hangi hakların ne şekilde etkilendiği ele alınacaktır.

A. Yaşam Hakkı

Yaşam hakkı insanların diğer tüm haklarından yararlanabilmeleri için bir ön koşul olan en temel haktır ve insanın varoluşuyla eşdeğerdir. Önemi itibarıyla yaşam hakkı İHEB'in 3'üncü maddesinde, MSHS'nin 3'üncü maddesinde, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın 4'üncü maddesinde, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 4'üncü maddesinde ve AİHS'nin 2'nci maddesinde hüküm altına alınmıştır. Yaşam hakkının *jus cogens* niteliği, geleneksel yükümlülük sahipleri olarak devletleri yalnızca yaşam hakkını ihlal ettiğinde değil, aynı zamanda ihlali önlemek için gerekli tedbirleri almadığında da sorumlu kılmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, devletin yükümlülüğünü geniş yorumlayan bu yaklaşımı benimsemiş; AİHS'nin 2'nci maddesindeki yaşam hakkının yalnızca kasten can almaktan kaçınmayı değil, ayrıca yaşamı korumak için uygun adımları atmayı gerektirdiğini belirtmiştir. BM İnsan Hakları Komitesi, yaşam hakkına ilişkin Genel Yorum No. 6'da[31] yaşam hakkını dar şekilde yorumlanmaması gereken yüce ve sınırlandırılamaz bir insan hakkı olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda devletler ortalama yaşam süresinin artırılması, yetersiz beslenme ve salgın hastalıkların ortadan kaldırılmasını da içerecek şekilde olumlu tedbirler almaya davet edilmektedir. Bu yorum ile yaşam hakkının kamu otoritelerinden kaynaklanan geleneksel tehdidin ötesine geçerek dünya çapında milyonlarca insanın refahını ve geçim kaynaklarını etkileyen çevresel tehditleri de kapsamasının temeli atılmıştır.[32]

İklim değişikliği yaşam hakkını gerek doğrudan gerekse de dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir. İnsanlar küresel ısınmanın neden olduğu kasırga ya da sellerde öldüğünde yaşam hakkı doğrudan etkilenmiş olacaktır. Bu durum çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerde meydana gelse de son zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa'da yaşanan aşırı hava olayları dünyanın her bölgesinde bu tip durumların yaşanabildiğini göstermektedir. Aşırı hava olayları ve deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle insanların sağlık, gıda ve temiz su haklarının etkilenmesi ise yaşam hakkının dolaylı olarak da risk altında olduğunu

[29] Simon Caney, "Climate Change, Human Rights and Moral Threshold", *Human Rights and Climate Change*, (der.) Stephen Humphreys, Cambridge University Press, 2010, s. 70 vd.

[30] Margaretha Wewerinke-Singh, State Responsibility, Climate Change and Human Rights Under International Law, Hart Publishing, 2019, s. 3 vd.

[31] BM İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 6 (Yaşam Hakkı), 1982.

[32] Linda Hajjar Leib, Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2011, s. 72 vd.

göstermektedir.[33] Çevresel sorunlara ilişkin olarak hak arama mekanizmalarına iletilen şikâyetler çoğunlukla yaşam hakkının korunmasına dayanmaktadır. Örneğin, Brezilya hükümetinin *Yanomani* Kızılderililerinin topraklarından geçen bir otoyol inşa ettiği için çevreye zarar verdiği ve halkın yaşam hakkının ihlal edildiğine ilişkin iddialar[34] üzerine Amerikan İnsan Hakları Komisyonu, can kaybına yol açan çevresel zararı önleyecek tedbirlerin alınmamasının yaşam, özgürlük ve güvenlik hakkı ihlali olduğuna karar vermiştir.[35]

İklim değişikliğinden kaynaklanan yoğun sıcak hava dalgaları, yangınlar, artan yetersiz beslenme ve savunmasız gruplar arasında azalan işgücü verimliliğinin sonuçları nedeniyle yaralanma, hastalık ve ölüm oranlarının artması beklenmektedir.[36] Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) sıcaklık ve yağış değişikliklerinin vektörden kaynaklanan hastalıkların yayılmasını artırdığını, önleyici tedbirler alınmazsa 2023 yılı itibarıyla 700.000'in üzerinde olan bu tür hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin artabileceğini ifade etmiştir.[37] Copernicus İklim Değişikliği Servisi ve Dünya Meteoroloji Örgütü'nün adı geçen raporunda; 1970 yılından bu yana aşırı sıcakların Avrupa'da hava ve iklimin sebep olduğu ölümlerin önde gelen nedeni olduğu ifade edilmiştir. Rapora göre; en şiddetli 30 sıcak hava dalgasının 23'ünün 2000 yılından bu yana ve 5'inin ise son üç yılda meydana geldiği, 2003, 2010 ve 2022 yıllarının her yazında sıcak hava dalgaları nedeniyle 55000 ila 72000 arasında ölüm olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa'da son 20 yılda sıcaklığa bağlı ölümler %30 oranında artmıştır ve sıcaklığın insan sağlığı üzerindeki etkisi şehirlerde daha belirgindir.[38]

B. Sağlık Hakkı

İklim değişikliği insanların sağlık hakkına da zarar vermektedir. BM Genel Kurulunca kabul edilerek 3/1/1976'da yürürlüğe giren ESKHS'nin 12'nci maddesinde "*herkesin, ulaşılabilecek en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardına sahip olma hakkı olduğu*" ifade edilmiştir. BM Genel Kurulunca kabul edilerek 2/9/1990'da yürürlüğe giren Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 24'üncü maddesinde ise "çocuğun olabilecek en iyi sağlık düzeyine kavuşma hakkı olduğu" ifade edilmiştir.[39] Sağlık hakkı; devlete, bireylerin sağlık hizmetlerine ve sağlığın diğer temel belirleyicilerine erişimlerini sağlaması ve bireylerin sağlık işlerine müdahaleye karşı korumasına yönelik yükümlülükler içermektedir. Ayrıca iklim değişikliği davalarında da sıkça başvurulan yaşam hakkı iddiası geniş şekilde yorumlandığında sağlık hakkına girmektedir. Çünkü kişinin yaşamı iklim değişikliği nedeniyle tehdit altında kaldığında sağlığı da açıkça zarar görmektedir. Dolayısıyla gerek sağlık gerek yaşam kaybı riskini içeren iklim değişikliği karşısında bireylerin sağlık hakkının korunması gerekmektedir. Sağlıklı bir çevre hakkıyla bağlantılı olan sağlık hakkı iklim değişikliğinin zararlarına karşı müdahale, oluşan zararların giderilmesi ve devletlerin iklim politikalarında insan hakları ilkelerine uyumunun garanti altına alınması için temel sağlamaktadır.[40]

---

[33] Christine Bakker "Climate Change and Right to Life: Limits and Potentialities of the Human Rights Protection System", *Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perpective*, (der.) Ottavio Quirico/Mouloud Boumghar, Routledge, 2016, s. 71 vd.

[34] Inter-American Commission on Human Rights, Case No: 7615, Resolution No: 12/85, 5/3/1985.

[35] Sumudu Atapattu, "The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law", *Tulane Environmental Law Journal*, 16/1, ss. 65-126, 2002, s. 100.

[36] IPCC, 2018, s. 240.

[37] World Health Organization, "Climate Change", https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health (E.T.:9/9/2024).

[38] Copernicus Climate Change Service/World Meteorological Organization, "European State of the Climate Summary 2023", s. 32.

[39] Simon Caney, a.g.e., s. 78.

[40] Chuan-Feng Wu, "Challenges to Protecting the Right to Health under the Climate Change Regime", *Health and Human Rights*, 23/2, ss. 121-138, 2021, s. 125.

Çok değişken bir iklimde biyolojik ve sosyal adaptasyon daha istikrarlı bir iklime göre daha zor sağlanmaktadır. İnsan sağlığı, hava değişimlerine ve iklim değişikliğine karşı hassastır. Sıcaklık ve yağışlardaki değişiklikler ve sıcak hava dalgaları, seller, kuraklıklar ve yangınlar insan sağlığına doğrudan etki ederken; gıda kıtlığı, vektörel hastalıklardaki artış gibi iklim değişikliğinin yarattığı ekolojik bozulmalar, uzun süreli kuraklığın ardından nüfusun yer değiştirmesi gibi sosyal tepkiler ise iklim değişikliğinin insan sağlığına dolaylı etkilerini oluşturmaktadır.[41]

DSÖ tarafından iklim değişikliğinin günümüzde insan sağlığını etkilediği ve gelecekte de etkilemeye devam edeceği ifade edilmektedir. İklim değişikliğiyle beraber sağlık eşitsizliklerinin daha da artması,[42] mevcut sağlık sorunlarının daha da kötüleşmesi beklenmektedir. Mevcut hastalıkların henüz etkisinin bulunmadığı alanlara yayılım gösterme ihtimali bulunmakla beraber en büyük risklerin ise hâlihazırda gıda güvencesi olmayan bölgeler gibi iklimden en çok etkilenen nüfuslar üzerinde geçerli olacağı değerlendirilmektedir.[43]

Afrika, iklim değişikliğinin tarımsal ürün ve balıkçılık üzerindeki etkileri açısından dünyanın en hassas bölgesi olarak kabul edilmektedir. Sahraaltı Afrika'da kuraklıklar hâlihazırda daha sık görülmekte ve daha uzun sürmektedir. Bu bölgedeki mahsul veriminin düşmesiyle on milyonlarca kişinin yetersiz beslenmeye maruz kalacağı; *kolera*, *sıtma*, *hantavirüs*, *dang humması*, *bodur tifüs* ve şistozomiyaz gibi su ve vektörden kaynaklanan hastalıkların coğrafi ve ekolojik değişiklikler sonucu artacağı beklenmektedir. Afrika'da çocuk, yaşlı, hamile gibi hassas grupların bu durumdan en çok etkileneceği tahmin edilmektedir.[44] DSÖ verilerine göre; 2019 ve 2020 yılları arasında Afrika'da tahmini sıtma vakaları 218 milyondan 230 milyona, sıtmadan dolayı meydana gelen ölüm sayısı 552.000'den 604.000'e yükselmiştir. 2020 ve 2022 yılları arasında tahmini vaka sayısında neredeyse hiçbir değişiklik olmazken sıtmadan dolayı meydana gelen ölüm sayısı 580.000'e düşmüştür.[45]

IPCC'nin raporunda; küresel olarak *dang hummasının*, Asya, Latin Amerika, Kuzey Amerika ve Avrupa'da *chikungunya* hastalığının, Kuzey Amerika'da *lyme* hastalığının, Avrupa'da *lyme* hastalığı ve kenelerin neden olduğu *ensefalit* hastalığının iklim değişikliği ve nüfus hareketliliğiyle önemli ölçüde bağlantılı olduğu belirtilmiştir. Yüksek sıcaklıklar, şiddetli yağışlar ve seller ishal hastalıklarının artmasına sebep olurken iklimdeki aşırılıklar çeşitli solunum yolu hastalıkları riskini artırmaktadır. Ayrıca aşırı hava olaylarına maruz kalan toplumlarda ruhsal hastalık oranı da artmaktadır.[46]

---

41 IPCC, Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (der.) C.B. Field ve diğerleri, 2014, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and USA, s. 713.

42 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), Analytical Study on the Relationship Between Climate Change and the Human Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, 2016, UN Doc A/HRC/32/23, s. 4.

43 IPCC, 2014, s. 713.

44 Margaretha Wewerinke-Singh, a.g.e., s. 119.

45 World Health Organization, World Malaria Report 2023, 2023, s. 12.

46 IPCC, Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (der.) H.-O. Pörtner ve diğerleri, 2022, Cambridge University Press. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and USA, s. 1045.

C. Temel İhtiyaçlara Erişim

İnsan haklarının karşılıklı bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda gıda ve su ihtiyacının başta sağlık ve yaşam hakkı olmak üzere diğer tüm haklardan yararlanmanın temelini oluşturduğu görülmektedir.[47] İklim değişikliği insanların temel ihtiyaçlara erişimini de etkilemektedir.

IPCC'nin raporuna göre; tarım, ormancılık, balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmektedir. Son 50 yılda orta ve alçak enlemlerde tarımsal verimlik; ısınma nedeniyle mahsul ve otlak kalitesi ile hasat istikrarı azalmıştır. Daha sıcak ve kuru iklim koşulları birçok bölgede ağaç ölümlerini ve orman bozulmalarını artırarak tedarik hizmetlerini olumsuz etkilemiştir. Otlatma sistemlerinde meydana gelen değişiklik ise hayvan verimliliğini, ölüm oranlarını ve sürünün toparlanma oranlarını olumsuz etkileyerek hayvancılıkla uğraşanların direncini azaltmıştır. Düşük enlemlerdeki sığır, koyun, keçi ve kümes hayvanlarının yüksek sıcaklık ve nem nedeniyle aşırı strese girmeleri sonucu ise et ve süt verimliliği daha da azalacaktır. Okyanusun asitlenmesi ve ısınması ile bazı yabani balık popülasyonlarının sürdürülebilir verimi 1930 ve 2010 yılları arasında %4,1 oranında azalmış; çiftliklerde yetiştirilen su canlıları da hâlihazırda durumdan etkilenmiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın ortalarından bu yana gıda bulunabilirliği azalırken ve gıda fiyatları artarken insanların gıda güvenliğinin, beslenmesinin ve geçim kaynaklarının tehdit altında olduğunu söylemek mümkündür.[48]

Gıdaya erişim ihtiyacının yanı sıra herkesin içme, kişisel temizlik, çamaşır yıkama, yiyecek hazırlama, ev temizliği gibi kullanımları için yeterli, güvenli, kabul edilebilir, fiziksel olarak erişilebilir ve uygun fiyatlı suya erişim hakkı bulunmaktadır. Ancak genel su mevcudiyeti, iklim değişikliğinden özellikle kuraklık, buzullarda ve kar örtüsünde depolanan su kaynaklarının azalması ve seller yoluyla ciddi şekilde etkilenecektir. Artan su kıtlığı, evsel, tarımsal ve endüstriyel su kullanımı gibi sektörler arasındaki rekabetin artmasına neden olacaktır. Diğer yandan artan su sıcaklıkları, daha yüksek ya da daha düşük yeraltı suyu seviyeleri, seller ve kuraklıklar, içme suyundaki mikro organizmalar, kimyasal maddeler ve radyolojik tehlikelerin artması dünyanın birçok yerinde su kalitesini olumsuz etkileyecektir. Su kirliliği ve tuzlanma sonucu su kalitesinin kötüleşmesi nedeniyle içme suyu bulunabilirliği azalacak olup temizlik ve hijyen önlemlerinin alınması ise artan su kıtlığından dolayı zorlaşacaktır.[49]

Su mevcudiyetindeki azalma ve su kalitesindeki bozulma ise işletme maliyetlerini artırabilecek, evsel su ve sanitasyon fiyatlarının yükselmesi gibi dolaylı etkilere sebep olabilecektir. Aynı zamanda bu durum sadece hizmetler pahalı hâle getirmekle kalmayacak, düşük gelirli hanelerin temel su ve sanitasyon hizmetlerinden mahrum kalma riskini artırarak nüfusun belirli gruplarına karşı ayrımcılık yaratacak ya da ayrımcılığı şiddetlendirecektir. Böylece yoksulluğun derinleşmesi, sağlık sorunlarının şiddetlenmesi, kalkınmanın engellenmesi, siyasi çatışma ve sosyal istikrarsızlık riskleri gündeme gelecektir.[50]

---

[47] Alessandra Franca, "Climate Change and Interdependent Human Rights to Food, Water and Health", *Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perpective*, 2016, s. 89.

[48] IPCC, 2022, s. 717.

[49] OHCHR, Climate Change and the Human Rights to Water and Sanitation Position Paper, UN: Geneva, Switzerland, 2010, s. 17 vd.

[50] A.g.e., s. 23.

Yeterli barınma hakkı da iklim değişikliğinin ciddi şekilde tehdit ettiği temel haklar arasındadır. Günümüzde daha sık görülmeye başlanan aşırı hava olaylarının yol açtığı hasar ve yıkımın yanı sıra, konut ve insan yerleşimlerini tehdit eden çölleşme ve deniz seviyesinin yükselmesi gibi yavaş gelişen olaylar da yeterli barınma hakkına henüz görünmeyen bir şekilde zarar vermeye devam etmektedir. İklim değişikliği, geçim kaynakları ile tarım ve içme için kullanılan tatlı suyun kaybı nedeniyle insanları kırsal alanlardan aşırı yük altında olan ve herkes için yeterli konut sağlayamayan şehirlere göç etmeye zorlamaktadır. Göç eden bu kişiler evlerini; yetersiz ve hatta insanlık dışı koşullarda yaşadıkları, çoğu zaman herhangi bir kira güvencesinin bulunmadığı gayri resmi yerleşim yerlerinde kurmak zorunda kalmaktadır. 2020 yılında yerinden edilen 40 milyon kişinin 30 milyonunun yerinden edilme sebebi kuraklıktan kasırgaya kadar değişen hava olaylarından kaynaklanmaktadır. Bu sayı, çatışma nedeniyle yerinden edilenlerin sayısından çok daha fazla olup; bu sayının daha da artmaya devam edeceği tahmin edilmektedir.[51]

Ç. Savunmasız Grupların Hakları

Hâlihazırda savunmasız durumda olan kişiler, iklim değişikliğinin sonucu olarak insan hakları ihlallerine maruz kalma konusunda en büyük risk altında olanlardır. Yerli halklar, yerel topluluklar, köylüler, göçmenler, çocuklar, kadınlar, engelliler, gelişmekte olan küçük ada devletlerinde ve en az gelişmiş ülkelerde yaşayanlar, suya erişimin yetersiz olduğu koşullarda yaşayanlar ve geride bırakılma riski altında olan hassas durumdaki diğer kişiler risk altında olan bu gruplar arasındadır. İklim değişikliğinin etkileri coğrafya, yoksulluk, yaş, cinsiyet, engellilik, göç durumu, din, ırk ve kültürel veya etnik köken gibi bir dizi faktöre bağlı olarak değişebilir. Birden fazla ayrımcılık temelinin mevcut olduğu durumlarda ise savunmasız gruplardaki insanlar çoklu ayrımcılık biçimlerini yaşayabilir.[52]

Savunmasız gruplar arasında yer alan çocuklar; gelişimsel ihtiyaçları ve fizyolojileri nedeniyle özel hassasiyetlere sahip olduğundan gıda güvenliği, su kalitesi gibi unsurlardaki değişiklikler çocuklar için önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Sıtma, ishal ve yetersiz beslenme de dâhil olmak üzere çocuklarda görülen hastalık ve ölümlerin artması beklenmektedir. Göç gibi nedenlerden dolayı değişen fiziksel ve sosyal ortamların çocuklar üzerinde yarattığı stres ise fiziksel ve ruhsal sağlıklarında kalıcı etkiler oluşturabilmektedir. Ayrıca çocukların daha fazla sömürü ve istismar riskine maruz kalma ve bunun yanında yetersiz hizmet alan bölgelerde çocukların tıbbi hizmetlere ve eğitime erişim imkânlarının kesintiye uğraması ya da ortadan kalkması ihtimali bulunmaktadır.[53]

İklim değişikliğinden etkilenen başka bir savunmasız grup kadınlardır. Kadınlar ekonomik, sosyal ve kültürel hakların hayata geçirilmesi için gerekli olan özgürlüklere ve kaynaklara erişimde karşılaştıkları eşitsizlikten dolayı iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden kaynaklanan orantısız risklerle karşı karşıyadır.[54] Olağan zamanlarda hâlihazırda ayrımcılığa maruz kalan savunmasız grupların iklim değişikliğiyle tetiklenen doğal afetlerin etkileri süresince insan hakkı ihlalleri yaşama ihtimalleri daha da artmaktadır. Toplumların sosyal ve kültürel yapılarından kaynaklanan ayrımcı uygulamalar kadınların verimli topraklara ve tarımsal hizmet-

[51] OHCHR, Towards a Just Transformation: Climate Crisis and the Right to Housing, UN Doc A/HRC/52/28, 2022, s. 5.

[52] OHCHR, The Impacts of Climate Change on the Human Rights of People in Vulnerable Situations, UN Doc A/HRC/50/57, 2022, s. 6.

[53] OHCHR,The Slow Onset Effects of Climate Change and Human Rights Protection for Cross-Border Migrants, UN Doc A/HRC/37/CRP.4, 2018, s. 18.

[54] A.g.e., s. 18 vd.

lere erişimlerini güçleştirmektedir. Bu güçlüğe bağlı gıda güvensizliği kadınların beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasını olumsuz etkilemektedir. Özellikle hamilelik, emzirme ve doğum süreçlerinde kadınların kötü beslenmeleri çeşitli sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Örneğin 2012 ve 2016 yılları arasında tüm dünyada üreme çağındaki kadınlar arasında kötü beslenmeden kaynaklanan anemi oranı %30,3'ten %32,8'e yükselmiştir.[55] İklim değişikliğinden kaynaklanan ve gelişmekte olan ülkelerdeki afetlerde yaşanan ölümlere ilişkin istatistikler de kadınların daha fazla risk altında olduğunu göstermektedir. Örneğin, 2007 yılında gerçekleşen *Sidr* Fırtınası nedeniyle hayatını kaybedenlerin %80'inin kadın olduğu tespit edilmiştir. Filipinler'de gerçekleşen Haifan Tayfunu'nda kadınların ölüm oranı erkeklerden %50 fazladır. 2004 yılında Asya'da gerçekleşen tsunami neticesinde ölenlerin %70'i kadındır. Ayrıca bu afetlerin sağlık ve altyapı tesislerine zarar vermesi sağlık hizmetlerine erişimi güçleştirmektedir. Bu durum da planlanmamış gebelik, erken doğum, enfeksiyona bağlı hastalık, anne ve bebek ölümleri sayılarını artırmaktadır.[56]

Sahip oldukları fiziksel, sosyal ve ekonomik koşullarından ötürü iklim değişikliğine karşı savunmasız olan bir diğer grup afetlere hazırlanmaları, müdahale etmeleri ve uyum sağlama kapasiteleri sınırlı olan yaşlılardır. 60 yaşından sonra vücudun ısı düzenleme sisteminin kademeli olarak azalması sebebiyle yaşlı insanların farklı termal koşullara adaptasyon kapasitesi azalmakta olup soğuk ve sıcak hava dalgalarına karşı savunmasızlıkları artmaktadır. Vücut fonksiyonlarına paralel olarak susuzluk hislerinin azalması, yaşlıların sıcağa tepkisini zorlaştıran bir diğer hususdur. Su gereksinimlerini algılayamamaları dehidrasyon riskini artırmaktadır. Ayrıca fiziksel etkilerin yanı sıra sosyal etkilere değinmek gerekirse; yaşlılar için kuşaklar arası bağların ve sosyal alanların azlığı ve sosyal bağların bozulması gibi sosyal açıdan ortaya çıkan stres faktörleri yaşlıların maruz kaldığı riskleri artırmaktadır. Yaşlıların göç ettiklerinde eski mekânlarına olan bağlılık duygularıyla mücadele etmeleri, içinde bulundukları sosyal ortamların değişmesi refahlarını etkilemekte, sosyal kırılganlıklarını artırmaktadır.[57]

Bir diğer savunmasız grup olan engelliler ise hem sosyal hem de çevresel engellerden dolayı diğerleriyle eşit şekilde topluma tam ve etkin katılamamaktadır. Dünya çapında 1 milyar kişi oldukları tahmin edilen engellilerin de iklim değişikliğinin etkilerinden daha olumsuz etkilenme riski bulunmaktadır. Genellikle acil durumlarla orantısız bir şekilde daha yüksek hastalık ve ölüm oranlarına maruz kalan ve acil durum desteğine en az erişebilen kişiler arasında bulunan engellilerin iklim değişikliği sonucunda beslenme, güvenli içme suyu ve sanitasyon, sağlık hizmetleri ve ilaç, eğitim ve öğretim, yeterli barınma, insana yakışır işlere erişim gibi konularda ciddi şekilde etkilenme riskiyle karşı karşıya oldukları görülmektedir.[58]

İklim değişikliğinden olumsuz etkilenen tahmini 370 milyon yerli insan bulunmaktadır. Büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin insan kaynaklı faaliyetlerinin sebebiyet verdiği iklim değişikliğinin olumsuz etkileri yoksul ülkelerde, özellikle de normal şartlarda düşük karbonlu yaşam tarzları olan savunmasız yerli topluluklar arasında hissedilmektedir. Yerli toplulukların hayatta kalmaları ile kültürel kimlik ve inançlarını sürdürmeleri güçlü bir şekilde geleneksel geçim kaynaklarına ve doğal çevreleriyle olan bağlarına dayanmaktadır.

[55] Food and Agriculture Organization of the United Nations, The State of Food Security and Nutrition in the World, Roma, 2018, s. 16.

[56] Muhammed Emre Küçükşahin, İklim Değişikliğinin İnsan Hakları Üzerindeki Etkisi, Nobel Bilimsel Eserler Yayınevi, 2023, s. 68 vd.

[57] Harmanjot Antal/ Smita Bhutani, "Identifying Linkages Between Climate Change, Urbanisation, and Population Ageing for Understanding Vulnerability and Risk to Older People: A Review", *Ageing International*, 48, ss. 816-839, 2023, s. 827 vd.

[58] OHCHR, Analytical Study on the Promotion and Protection of the Rights of Persons with Disabilities in the Context of Climate Change, UN Doc A/HRC/52/28, 2020, s. 3.

Tarihsel, sosyal, siyasi ve ekonomik dışlanma nedenleriyle en az verimli ve duyarlı topraklara hapsedilmeleri ve ayrıca iklim değişikliğini azaltma stratejileri oluşturulurken daha az dikkate alınmaları onları iklim değişikliğine daha savunmasız bir hâle getirmektedir.[59]

Yerli insanlar dünyanın kaynakları ve çevre ile yakın bir kültürel ve dini bağa sahip olduğu için iklim değişikliğinin etkileri bu insanların fiziksel konumlarını etkilemiştir. Bunun yanı sıra siyasi ve ekonomik marjinalleşme, ayrımcılık ve toprakların ellerinden alınmasına maruz kalmalarına sebep olmuştur. Her yerli grup farklı şekillerde etkilense de dünyanın dört bir yanındaki yerli gruplarca hissedilen ortak noktalar bulunmaktadır. Yerli halklar genellikle iklim değişikliğinin etkilerine ilk tepkiyi vermek zorunda kalan gruplar olmuşlardır. Örneğin Kuzey Kutbu'ndaki buzulların erimesi sellere ve yerli halkların hayatta kalmalarını sağlayan ren geyiklerinin sayısının azalmasına neden olmuştur. Kuzey Amerika'daki çam ağaçlarının yok olması ise Kanada'daki yerli grupların gıda kaynaklarını kaybetmelerine sebep olmuştur.[60]

Aralık 2005'te İnuit halkını temsilen Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonuna dilekçe sunularak ABD'nin iklim değişikliği politikasının İnuitlerin haklarını ihlal ettiği iddia edilmiştir. Dilekçenin verilmesinin ardından 2005'de BMİDÇS kapsamında gerçekleştirilen 11. Taraflar Konferansı'nda[61] (COP) İnuit Kutup Çevresi Konseyi Başkanı Sheila Watt-Cloutier yaklaşan tehdidin boyutuna ilişkin bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında İnuit halkının toprağın, buzun, karın ve hayvanların insanları olduklarını, avcılık kültürlerinin soğukta geliştiğini, kültürlerini ve yaşam biçimlerini sürdürebilmeleri için soğuk havaya ihtiyaçları olduğunu ve iklim değişikliğinin İnuit kültürüne yönelik en büyük tehdit hâline geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca "*Eğer 15 ülkeden 300'den fazla bilim insanı tarafından hazırlanan uluslararası bir değerlendirme, asırlık kültürünüzün ve ekonominizin sonunun geldiği ve küreselleşmenin bir dipnotu olacağınız sonucuna varırsa, buna nasıl yanıt verirdiniz?*" sorusuyla durumun dramatikliğini gözler önüne sermiştir. Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu ise dilekçeye iki paragraflık bir yanıt vermiştir ve yanıtta kısaca, iddia edilenlerin Amerikan Bildirgesi ile korunan hakların ihlali olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğinin belirlenmesine imkân olmadığı ifade edilmiştir.[62] Ayrıca ABD'nin eylem ve ihmallerinden şikâyetçi olan dilekçe sahiplerinin Kanada'da yaşamaları yargı yetkisi sorununu ortaya çıkarmıştır.[63] Dilekçe yanıtında iddiaların Amerikan Bildirgesi tarafından korunan hakların ihlali olarak nitelendirilebilmesinin ortaya konulamadığı ifade edilse de içerdiği yenilikçi hukuki savlar övülmüş ve iklim değişikliği bağlamında yerlilerin haklarının tanınmasına ilişkin kolektif eylem çerçevelerinin teşvik edilmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.[64]

---

[59] W. L. Filho/ N. R. Matandirotya/ J. M. Lütz/ E. A. Alemu/ F. Q. Brearley/ A. A. Baidoo/ A. Kateka/ G. M. Ogend/ G. B. Adane/ N. Emiru/ R. A. Mbih, "Impacts of Climate Change to African Indigenous Communities and Example of Adaptation Responses", Nature Communications, 12/6224, 2021, DOI: 10.1038/s41467-021-26540-0

[60] Jordan K. Medaris, The Impact of Climate Change on the Cultural Identity of Indigenous Peoples and the Nation's First "Climate Refugees"", *American Indian Law Review*, 47/1, 2023, s. 10 vd.

[61] BMİDÇS çerçevesinde en üst karar organı olan COP; BMİDÇS'nin uygulanmasını değerlendirmek, BMİDÇS'yi daha ileriye taşıyacak kararlar almak ve önemli yeni yükümlülüklere yönelik görüşmeleri yürütmek amacıyla her yıl bir kez toplanmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Uluslararası İklim Değişikliği Müzakereleri", https://cevresehiriklimkutuphanesi.csb.gov.tr/SourcePDF/cd73896b-02f1-4a44-9f3e-a4c49d201bf1 (E.T.: 30/5/2024).

[62] Hari M. Osofsky, "The Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights", *American Indian Law*, 31/2, ss. 675-697, 2007, s. 675 vd.

[63] Agnieszka Szpak, "Arctic Athabaskan Council's petition to the Inter-American Commission on human rights and climate change—business as usual or a breakthrough?", *Climate Change*, 162/3, ss. 1575-1593, 2020, s. 1576.

[64] Lisa Mardikian/Sofia Galani, "Protecting the Arctic Indigenous Peoples' Livelihoods in the Face of Climate Change: The Potential of Regional Human Rights Law and the Law of the Sea", *Human Rights Law Review*, 23, ss. 1-24, 2023, s. 12.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi tarafından yerli halkların haklarına ilişkin olarak verilen 2020 tarihli *Lhaka Honhat Derneği Yerli Toplulukları Üyeleri /Arjantin*[65] kararı da sağlıklı çevre hakkına ilişkin standartların oluşturulması açısından önemlidir. Kararda çevresel insan haklarının Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "*Aşamalı Gelişim*" başlıklı 26'ncı maddesi kapsamına girdiği, insan haklarının sağlıklı bir çevrenin varlığına bağlı olduğu teyit edilmiş ve devletlerin kendi toprakları içinde ve dışında bireylere yönelik önemli çevresel zararları önlemek için tedbirler alması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca sağlıklı bir çevre hakkının, orman, deniz, nehir ve diğer doğal özellikler gibi çevre bileşenlerinin insanları nasıl etkilediğine dair kesinlik ya da kanıt olmasa bile kendi başlarına menfaat olarak koruma görevini içerdiği belirtilmiştir.[66]

Savunmasız grupların temel ihtiyaçlarına erişim bakımından karşı karşıya kaldıkları riskler, Gazze'de yaşanan gelişmeler çerçevesinde de somut biçimde görülmektedir. TİHEK'in "Filistin'de İnsan Hakları İhlalleri ve Gazze Soykırımı Raporu"nda belirtildiği üzere, Gazze'de 7 Ekim sonrasında 180 bin dönümlük tarım arazisinin önemli bir kısmı yok edilmiş ve tarımsal faaliyetlerin sürdürülmesi güçleşmiştir. Bunun yanında, su altyapısına verilen zararlar nedeniyle 7 Ekim sonrasında Gazze'de kişi başına günlük su tüketimi 2 litreye kadar düşmüş, bu durum bölgedeki insani krizi derinleştirmiştir. Ayrıca, içme, yemek pişirme ve temizlik amacıyla kişi başına günlük en az 50 litre su tüketilmesinin BM tarafından tavsiye edildiği belirtilmektedir. Tarım alanlarının ve su altyapısının tahrip edilmesi, gıda ve suya erişim bakımından mevcut kırılganlıkları artırarak Gazze halkının temel insan haklarına erişimini olumsuz etkilemektedir.[67]

Gazze'de yaşanan gelişmeler, iklim değişikliğinin etkileri ile çevresel tahribat, su kıtlığı ve çatışmaların savunmasız grupların temel haklara erişimi üzerindeki birbirini ağırlaştıran etkilerini ortaya koymaktadır. Filistin topraklarında iklim değişikliğine bağlı olarak kuraklık ve yağışlarda azalma yaşanmakta; yıllık yağış miktarının 2100 yılına kadar yüzde 10 ila yüzde 30 oranında azalabileceği, sıcaklıkların ise 3 ila 5 derece arasında artabileceği öngörülmektedir. Bu değişimlerin tarımsal verimlilik, gıda arzı ve su kaynakları üzerindeki baskıyı artırması beklenirken, Gazze'de su ve atık su altyapısına yönelik tahribat ile enerji kaynaklarına erişimde yaşanan güçlükler mevcut kırılganlıkları daha da derinleştirmektedir. Su arıtma tesislerinin düzenli çalışamaması ve atık suların yeterli şekilde arıtılamadan denize bırakılması çevre ve halk sağlığı bakımından riskler oluşturmakta; su kaynaklarına erişimde yaşanan güçlükler ise tarımsal üretim ve gıda güvenliği üzerindeki baskıyı artırmaktadır.[68]

D. Usule İlişkin Haklar

İHEB'in 19'uncu maddesi ve MSHS'nin 19'uncu maddesinde herkesin bilgi arama, alma ve yayma hakkının olduğu ifade edilmiştir. Bu metinler, devletlerin kamu yararına olan her türlü bilgiye kamunun erişimini sağlama yükümlülüğünü getirmektedir. BM İnsan Hakları Komitesi, bilgiye erişim hakkının devletlerin çevresel etki değerlendirmesi yapma yükümlülüğünü içerip içermediğini açıkça belirtmemiştir. Ancak Uluslararası Adalet Divanı tarafından devletlerin diğer devletlere karşı bir faaliyetin sınır aşan bir bağlamda, özellikle de ortak bir kaynak üzerinde olumsuz etkiye sahip olabileceği riskinin bulunduğu durumlarda

[65] Inter-American Court of Human Rights, *Comunidades Indígenas Miembros de la Asociación Lhaka Honhat (Nuestra Tierra)/ Argentina*, 6/2/2020

[66] Christiana Ochoa, "Nature's Right", *Michigan Journal of Environmental & Administrative Law*, 11/1, ss. 39-86, 2021, s. 84.

[67] TİHEK, Filistin'de İnsan Hakları İhlalleri ve Gazze Soykırımı Raporu, Ankara, 2024, s. 93-94.

[68] "İsrail saldırıları, Gazze'nin iklim değişikliği karşısındaki savunmasızlığını artırıyor" (26/10/2023). Anadolu Ajansı, https://www.aa.com.tr/tr/yesilhat/iklim-degisikligi/israil-saldirilari-gazzenin-iklim-degisikligi-karsisindaki-savunmasizligini-artiriyor/1821530 (E.T.: 14/8/2026).

çevresel etki değerlendirmesi yapma ve bu değerlendirmenin sonuçlarını olumsuz etkilenebilecek ülkelere açıklama yükümlülüğü bulunduğuna dair karar verilmiştir. Bu karara göre, devletler kendi yetki alanlarındaki faaliyetlerin iklimi ne şekilde olumsuz etkileyeceğini değerlendirerek uluslararası topluma açıklamalıdır. Örneğin fosil yakıtlı enerji santrali kurulması gibi önemli sera gazı etkileri ortaya çıkarma riski bulunan faaliyetler söz konusu olduğunda devletlerin sera gazı değerlendirmesi yapması ve sonuçları kamuyla paylaşması gerekmektedir. Bilgiye erişim hakkı halkın katılım ve hukuk yollarına erişim hakkıyla ilgili diğer usuli hakların kullanılmasının da bir ön koşulu olarak öngörülmekte olup bu usuli hakların iklim değişikliğinden etkilenen diğer insan haklarının kullanılması için de önemli olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim birçok bölgesel mahkeme de devletlerin çevresel riskleri değerlendirme ve açıklama yükümlülüğünün insan haklarını koruma ve saygı gösterme çerçevesinde bir pozitif görev olduğunu kabul etmiştir. Bu yükümlülük yalnızca devletlerin kendi faaliyetlerine ilişkin bir yükümlülük olmayıp devletlerin üçüncü tarafların neden olduğu zararlara karşı insanların haklarını koruması gerektiği için aynı zamanda diğer çevresel riskleri de kapsamaktadır.[69]

İHEB'in 21'inci maddesinde ve MSHS'nin 25'inci maddesinde ise herkesin kamu yönetimine katılma hakkı olduğu ifade edilmiştir. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde de devletler iklim değişikliği ve etkilerinin ele alınmasında ve uygun çözümlerin geliştirilmesinde halkın katılımını teşvik etmeye ve kolaylaştırmaya yönlendirilmektedir. Gerek çeşitli sözleşmelerin ilgili insan hakları organlarınca gerekse diğer çok taraflı çevre belgelerinde de çevresel karar alma hususunda halkın katılma hakkı tanınmıştır. Bu katılımın yeterli ve etkili olabilmesi için ise çevresel etkilerin değerlendirilmesi ve etkili şekilde iletilmesinin ardından etkilenen kişilerin endişelerini dile getirmesi için fırsat verilmesi gerekmektedir. Hassas grupları etkileyen, belirli grupların yerinden edilmesi ya da yeniden yerleştirilmeleri ile ilgili kararlarda halkın katılma hakkı ayrıca önem arz etmektedir. BMİHYK tarafından, etkilenen kişilerle yeterli ve etkili bir istişare yapmanın, bu kişileri tehlikeli bölgelerden uzaklaştırmaya yönelik karar almaktan daha öncelikli olduğu vurgulanmıştır.[70]

Adı geçen uluslararası sözleşmelerde devletlerin insan hakları ihlalleri için etkili bir hukuk yolu sağlanması gerektiği de ifade edilen usuli haklar arasındadır. Sözleşmelerin ilgili insan hakları organları, etkili hukuk yolunun çevresel zararlardan kaynaklanan insan hakları ihlallerini de kapsadığını belirtmiştir. İnsanların idari ve adli makamlara erişimlerinin sağlanması bu yükümlülüğün usuli boyutunu oluşturmakla beraber; maddi boyutun kapsamında ise tazminat ya da diğer telafi biçimlerinin mevcut olmasının sağlanması da gerekmektedir. Örneğin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi tarafından; devletlerin büyük altyapı projeleri ve ormansızlaştırma nedeniyle yerlerinden edilen yerli topluluklara ve diğer gruplara yeterli tazminat, alternatif barınma ve yeniden yerleşim imkânlarının sağlanmasını temin etmesi gerektiği belirtilmiştir.[71]

Nisan 2021'de AB tarafından 2021/1119 sayılı Tüzük olan Avrupa İklim Yasası kabul edilmiştir. Bu düzenlemeyle beraber AB'nin 2050 yılına kadar iklim-nötr kıta hâline gelme ve 2030 yılına kadar öngörülen sera gazı salınımlarında 1990'a kıyasla en az %55 oranında azaltma hedefi yasalaştırılmıştır. Avrupa İklim Yasası ile Enerji Birliği'nin ve İklim Eyleminin Yönetişimi Tüzüğü (Enerji Birliğinin ve İklim Eyleminin Yönetişime İlişkin 2018/1999 sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Tüzüğü) AB'nin iklim politikasının uygulanması

[69] UN Environment Programme. Climate Change and Human Rights, UNON Publishing Services Section: Nairobi, 2015, s. 16.

[70] A.g.e., s. 17.

[71] A.g.e., s. 18.

ve geliştirilmesi için düzenleyici bir çerçeve oluşturmaktadır. Bu düzenlemeler bilgiye erişim, halkın karar alma sürecine katılımı ve adalete erişim unsurlarından oluşan usule ilişkin hakları kapsamaktadır. Ulusal düzeyde yürürlüğe giren çerçeve düzenlemelerde de usule ilişkin hakların vurgulandığı görülmektedir. İngiltere'nin 2008 tarihli İklim Değişikliği Yasası'nın yanı sıra Avusturya, Bulgaristan, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İrlanda, Malta, Hollanda, İspanya ve İsveç ulusal iklim yasalarına sahip ülkelere örnek gösterilebilir. Adı geçen ülkelerin ulusal yasaları, ulusal iklim hedeflerini iç hukuk yoluyla bağlayıcı hâle getirmekle birlikte usule ilişkin hakların korunmasının da yasal zeminini sağlamaktadır.[72] Örneğin; İspanya Anayasası'nın 45'inci maddesinde herkesin, kişisel gelişimine uygun bir ortamdan yararlanma hakkı olduğu kadar, bunu koruma görevi de olduğu hüküm altına alınmıştır. Mayıs 2021'de İspanya'da iklim haklarının tanınması amacıyla iklim değişikliği ve enerji dönüşümüne ilişkin ilk yasasını[73] çıkarmıştır. Yasa'nın 39'uncu maddesinde; iklim değişikliğiyle mücadelenin toplumsal katılımı güvence altına alan açık formüller ve erişilebilir kanallar altında yürütüleceği, mevcut katılım mekanizmalarının güçlendirileceği, konsey kurulması suretiyle vatandaşların iklim değişikliğine ilişkin karar alma sürecine katılımının garanti altına alınacağı hüküm altına alınmıştır.[74]

[72] Kati Kulovesi ve diğerleri, "The European Climate Law: Strengthening EU Procedural Climate Governance?", *Journal of Environmental Law*, 36/1, ss. 23-42, 2024, s. 23 vd.

[73] Spain's Act 7/2021 of 20 May on Climate Change and Energy Transition, 2021.

[74] Justice and Environment, Legal Study: The Concept of "Climate Rights" Assessment Frameworks, Classifications and Country Examples, 2023, s. 35 vd.

III

YÜKÜMLÜLÜKLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR

A. Genel Olarak Devletlerin Yükümlülüğü

Devlet sorumluluğu hukuku, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin antlaşmaların genel ikincil hukukunu sağlaması gibi uluslararası yükümlülüklerin genel ikincil hukukunu oluşturmaktadır. Günümüzde ise Uluslararası Hukuk Komisyonunun Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğuna İlişkin Maddeleri'nde[75] kodifiye edilmiştir. Kısacası, devlet sorumluluğu hukuku, uluslararası hukukta devletin haksız eylem ya da ihmallerden sorumlu tutulabilmesi için gerekli genel koşulları ve bunların doğurduğu hukuki sonuçları içermektedir. Uluslararası iklim değişikliği hukukunun kendi ikincil kuralları veya yaptırım mekanizmaları yoktur. Bu nedenle uluslararası iklim değişikliği rejiminden kaynaklanan yükümlülüklerin ihlaliyle başa çıkmak için devlet sorumluluğu hukukuna başvurulabilir. Bununla birlikte, uluslararası insan hakları hukukunun, insan hakları ihlalleri için devlet sorumluluğu konuları değerlendirilirken dikkate alınması gereken kendi ikincil kuralları vardır. Çözüm hakkı bu ikincil kurallardan en önemlisini teşkil etmektedir.[76]

Coğrafi ve tarihsel olarak yaygın bir ekolojik zarar olan iklim değişikliğiyle ilgili olarak sebep sonuç bağlantısının kurulması zor ya da belirsiz olabilir, ayrıca zarara neden olan eylemler, bu eylemlerin zararlılıkları konusunda bilgi sahibi olunmadan gerçekleştirilmiş olabilir. Ancak endüstriyel sera etkisinin fiziksel mekanizması yüz yılı aşkın bir süredir bilindiği için sera gazlarının zararlı etkileri konusunda mevcut bir zarara neden olmak ya da mevcut zararı büyütmeyi bırakıp yükümlülük almak birbirinden farklı hususları oluşturmaktadır. Mevcut bir zarara neden olunduğu belirlendikten sonra ise yapılacak en doğru eylem ilave çaba gerektirse dâhi zarara neden olmayı durdurmaktır. Belirli gruplar, kültürel faaliyetler, uluslar, endüstriyel sera etkisi yaratan kirliliğe neden olmuş veya oluşmasına etkide bulunmuştur. İklim değişikliğiyle başa çıkmak ise idari düzeylerde çok taraflı büyük ölçekli eylemler gerektirmektedir. Devletler dünyayı ve dünya kaynaklarını koruma, bu kaynaklara hükmetme konusunda nihai güce sahip olmaları nedeniyle ortak mülkiyet alanlarının kullanımı ve korunmasına ilişkin anlaşmaları müzakere edebilecek ve uygulayabilecek tarafları oluşturmaktadır.[77]

İklim değişikliğinin çok sayıda ciddi olumsuz etkileri olmakla birlikte, deniz seviyesinin yükselmesi bu etkilerin başında gelmektedir. Deniz seviyesinin yükselmesi gelişmekte olan küçük ada devletlerinin toprak bütünlüklerine, kaynaklarına ve devlet olma özelliklerine yönelik bir tehdit oluşturduğundan, bu devletler iklim değişikliğinin ve yükselen deniz seviyesinin etkilerine karşı en savunmasız grupta yer almaktadır. Bu etkiler, etkilenen bu küçük ada devletlerinin topraklarını korumak ve muhafaza etmek için gereken her türlü altyapıyı kimin tazmin etmekle yükümlü olduğu; yükselen deniz seviyesi kapsamında deniz yetki alanları ve deniz sınırlamalarının nasıl belirlenmesi gerektiği gibi hukuki ve pratik soruları gündeme getirmektedir.[78]

BM Antlaşması'nın 96'ncı maddesinde "*Genel Kurul ya da Güvenlik Konseyinin herhangi bir hukuksal sorun konusunda Uluslararası Adalet Divanından görüş isteyebileceği*" hüküm altına alınmıştır. Uluslararası Adalet

---

[75] Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001'deki 53. oturumunda kabul edilen ve Komisyonun o oturumdaki çalışmalarını kapsayan raporunun bir parçası olarak Genel Kurula sunulan metin. Rapor, *Yearbook of the International Law Commission*, (2001/2. Bölüm) içerisinde yer almaktadır.

[76] Margaretha Wewerinke-Singh, a.g.e., s. 60 vd.

[77] Chris J. Cuomo, "Climate Change, Vulnerability and Responsibility", *Hypatia*, 26/4, ss. 690-714, 2011, s. 697 vd.

[78] Malgosia Fitzmaurice/Agnes Viktoria Rydnerg, "Using International Law to Adress the Effects of Climate Change", *Yearbook of International Disaster Law Online*, 4/1, ss. 281-305, 2023, s. 281.

Divanı (UAD) sorunları değerlendirirken Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğuna İlişkin Maddeler'in "*birden fazla devletin aynı uluslararası haksız fiilden sorumlu olduğu durumlarda, her bir devletin sorumluluğunun bu fiille ilgili olarak ileri sürülebileceği*" hususunu düzenleyen 47'nci maddesi kapsamında değerlendirme yapabilecektir. Ayrıca çevresel zarar için tazminatın nasıl hesaplanacağını da açıklama fırsatı bulacaktır.[79] 2011 yılında Palau, ülkelerin kendi topraklarında sera gazı yayan herhangi bir faaliyetin diğer devletlere zarar vermesini engellemek için yasal bir sorumluluğu olup olmadığı konusunda UAD'den istişari görüş talep etme niyetini açıklamıştır.[80] Vanuatu ise BM Genel Kurulunu UAD'den iklim değişikliği konusunda UAD tarafından istişari görüş almaya ikna etmek için yürüttüğü kampanyada başarılı olmuştur.

UAD, 23/7/2025 tarihinde "İklim Değişikliği Konusunda Devletlerin Yükümlülükleri"[81] başlıklı danışma görüşü yayınlamıştır. UAD yayınladığı danışma görüşünde; devletlerin iklim sistemini ve çevrenin diğer unsurlarını insan kaynaklı sera gazı emisyonlarının yol açtığı zararlardan korumaya yönelik uluslararası hukuk kapsamındaki yükümlülüklerinin neler olduğunu ve devletlerin eylem veya ihmalleri sonucunda iklim sistemine önemli ölçüde zarar verilmesi hâlinde doğacak hukuki sonuçları ele almıştır. Bu kapsamda Divan, özellikle iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine coğrafi koşulları veya gelişmişlik düzeyleri nedeniyle daha fazla maruz kalan ya da bu etkilere karşı daha kırılgan olan devletler, başta küçük ada gelişmekte olan devletler olmak üzere, iklim değişikliğinden etkilenen mevcut ve gelecek nesillerin halkları ve bireyleri bakımından ortaya çıkabilecek hukuki sonuçları değerlendirmiştir.

UAD, devletlerin iklim değişikliği konusundaki yükümlülüklerini çok katmanlı bir uluslararası hukuk çerçevesinde incelemiştir. Bu kapsamda öncelikle BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması arasındaki ilişki değerlendirilmiş; söz konusu düzenlemeler uyarınca devletlerin sera gazı emisyonlarının azaltılması, iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlanması, ulusal olarak belirlenen katkıların hazırlanması ve uygulanması ile mali yardım, teknoloji transferi, kapasite geliştirme ve uluslararası iş birliğine ilişkin yükümlülükleri ele alınmıştır. Ayrıca uluslararası teamül hukuku kapsamında çevreye önemli ölçüde zarar verilmesini önleme ve iş birliği yükümlülüklerini; bu çerçevede özen yükümlülüğü, bilimsel ve teknolojik verilerin dikkate alınması, ihtiyatlı yaklaşım, risk ve çevresel etki değerlendirmesi ile bildirim ve istişare gibi unsurları incelemiştir.

UAD, iklim değişikliği bağlamında uluslararası haksız fiilden sorumlu devletlerin meydana gelen zararı gidermekle yükümlü olabileceğini belirtmiştir. Divan; uluslararası haksız fiilden doğan hukuki sonuçlar kapsamında, ihlal edilmiş olsa dahi ilgili uluslararası yükümlülüğün yerine getirilmesi yükümlülüğünün devam ettiğini belirtmiştir. Hukuka aykırı eylemin sürmesi hâlinde eylemin sona erdirilmesi ve gerekli durumlarda tekrarlanmama güvencelerinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Divan ayrıca, ihlal ile meydana gelen zarar arasında nedensellik bağının kurulması hâlinde zararın giderilebileceğini, bu giderimin önceki durumun mümkün olduğunca yeniden tesis edilmesi, maddi tazminat, resmi özür, hukuka aykırılığın kabulü veya kamuya açık açıklama gibi farklı biçimlerde gerçekleşebileceğini değerlendirmiştir. İklim değişikliğin-

[79] A.g.e., s. 299.

[80] David Freestone/Richard Barnes/Payam Akhavans, "Agreement for the Establishment of the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law", *International Journal of Marine & Coastal Law*, 37/1, ss. 166-178, 2022, s. 172.

[81] UAD, "Obligations of States in respect of Climate Change", https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-00-en.pdf, (E.T.: 14/8/2026).

den kaynaklanan zararların çoğu zaman geri döndürülemez veya miktar olarak kesin biçimde belirlenmesi güç olması nedeniyle, uygun giderim şekli ve tazminat miktarının her somut olayın koşullarına göre belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

İklim değişikliği sadece olumsuz bir dışsallık örneği olmayıp tüm dünyayı ve yaşamın her yönünü etkilemektedir. İklim değişikliğinin karşısında tek bir devlet basit ve çaresiz bir seyirciden ibaretken; tüm devletler sera gazı salınımlarını azaltmak ve bu şekilde tehlikeli bir iklim bozulması eşiğini aşmak için birlikte hareket ederek gerekli gücü oluşturabilmektedirler. Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadele küresel bir iş birliği gerektirmektedir. Küresel iş birliği şemsiyesi altında ise 1992 BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS), 1997 Kyoto Protokolü, 2015 Paris Anlaşması ve konuya ilişkin diğer uluslararası nitelikteki belgeler kabul edilmiştir. Ancak sera gazı salınımlarını azaltma ve uyum politikaları tüm dünya için büyük fayda sağlayacak olsa da devletler için maliyetli bir prosedür gerekmektedir. Bu maliyetin devletlerin vatandaşları üzerinde de olumsuz etkiye sebep olması ve devletlerin hâlihazırda diğer devletler tarafından üstlenen azaltma ve uyum politikalarından faydalanabiliyor olmaları; devletlerin bu politika hedefleriyle ilgili düşük performans göstermelerine ve hatta uluslararası düzeyde çok fazla taahhütte bulunmamayı tercih etmelerine yol açmaktadır.[82]

B. Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü

1986 yılında Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi öncülüğünde, BM Çevre Programı (UNEP), Dünya Meteoroloji Örgütü ve diğer kuruluşların sponsorluğunda yapılan bir değerlendirmede, kloroflorokarbon (CFC) salınımının 1980'deki oranda devam etmesinin küresel ortalama ozonu gelecek yüzyılın ikinci yarısına kadar yaklaşık %9 oranında azaltacağı, mevsim ve enleme dayalı düşüşlerin oranının ise daha fazla olacağı sonucuna varılmıştır. CFC üretimi o dönemde durgunlaşmasına rağmen 1975 ve 1985 yılları arasında yapılan ölçümlerin CFC birikimlerinin iki katına çıktığını göstermesi ise bu maddelerden kaynaklanan uzun vadeli tehlikeyi ortaya koymaktadır. ABD ve Avrupa Topluluğu[83] başlıca CFC üreticileri olmalarına rağmen ozon sorununun sonuçları itibarıyla tüm dünyayı etkilemesi UNEP'in uluslararası bir sözleşmenin imzalanması için aracı rol üstlenmesine sebep olmuştur. UNEP kısa sürede ozonun korunmasını öncelik haline getirmiştir. Bu kapsamda UNEP, kamuoyunu ozon tabakasına yönelik tehlike hakkında bilgilendirmek için çalışmış, müzakereler için uluslararası bir forum sağlamış ve sonunda varılan uzlaşmanın arkasındaki itici güç olmuştur. Hem ABD hem Avrupa Topluluğu ekonomik olarak kendi lehine ve diğer tarafın aleyhine olacak olan hükümlerin yer aldığı bir protokolün kabul edilmesini desteklemiştir.[84] 1985'te Viyana'da bir araya gelen taraflarca uluslararası izleme, araştırma ve veri alışverişini teşvik eden ve ozon tabakasını değiştiren maddelerin kontrolüne yönelik nihai protokoller için çerçeve sağlayan bir ara sözleşme olan Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi imzalanmıştır. Aynı toplantıda taraflarca UNEP'i

[82] Armando Rocha, "Suing States: The Role of Courts in promoting States' Responsibility for Climate Change", *Blue Planet Law: The Ecology of our Economic and Technological World*, (der.) Maria da Glória Garcia/ António Cortês, Springer Nature, 2023, s. 100.

[83] Avrupa Ekonomik Topluluğu olarak da adlandırılan Avrupa Topluluğu, AB'nin öncülüdür ve üye devletler arasında ekonomik entegrasyon sağlamak için kurulmuştur. Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg tarafından kurulan Avrupa Topluluğu başlangıçta; Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan oluşmaktaydı [(Corporate Finance Institute, "European Community", https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/european-community/ (E.T.: 17/9/2024)].

[84] Hem ABD hem Avrupa Topluluğu büyük CFC üreticileri olmasına rağmen Avrupa Topluluğu'nun aynı zamanda büyük bir CFC ihracatçısı olması nedeniyle Protokol müzakereleri sırasında, hedeflerin CFC tüketimine mi yoksa üretimine mi dayandırılacağı konusunda tartışmalar yaşanmıştır [UN, "Audiovisual Library of International Law: Environmental Law", https://legal.un.org/avl/ha/vcpol/vcpol.html#:~:text=The%20Vienna%20Convention%2C%20concluded%20in,that%20harm%20the%20ozone%20layer. (E.T.: 17/9/2024)].

1987'de kabul edilmesi hedeflenen bir CFC protokolü üzerinde çalışmaya devam etmeye çağıran ayrı bir karar kabul edilmiştir.[85]

1987'de ise ozon tabakasını tahrip edebilen ve küresel iklimi değiştirebilen kimyasalların üretiminin önemli ölçüde azaltılmasının kabul edildiği Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü kabul edilmiştir. Uluslararası ekonomik rekabet uluslararası çevresel iş birliğiyle çatışsa da çevreyle ilgili kaygılar nihayetinde galip gelmiştir. Montreal Protokolü küresel tehditler karşısında ulusların birlikte çalışması gerektiği ve bazı büyük aktörlerin katılmaması hâlinde diğerlerinin çabalarının boşa çıkacağı yönündeki farkındalığı yansıtmaktadır. Ayrıca hem modern dünyanın karşı karşıya olduğu sorun türlerinde hem de uluslararası toplumun bu sorunları ele alma biçiminde köklü değişikliklerin simgesi olarak önemli bir dönüm noktasıdır.[86] Henüz kesinlik kazanmamış olan bilimsel sonuçlar ışığında ozon tabakasını incelten insan kaynaklı maddelerin çok taraflı bir sözleşme ile kısıtlanması iklim değişikliği rejiminde bir emsal olarak BMİDÇS'nin de zeminini hazırlamıştır.[87] Protokol üzerinde Kigali Değişikliği hâriç olmak üzere dört kere değişiklik yapılmıştır ve son olarak 2016 yılında kabul edilen Kigali Değişikliği ile hidroflorokarbon gazının üretim ve tüketiminin aşamalı olarak azaltılması süreci Protokol kapsamına alınmıştır.[88]

197 devlet ve AB ile beraber 198 tarafça kabul edilen Montreal Protokolü'ne Türkiye 19/12/1991 tarihinde taraf olmuştur ve Protokol kapsamında yapılan tüm değişiklikleri kabul etmiştir. Türkiye tarafından 10/11/2021'de kabul edilen Kigali Değişikliği ile birlikte gelişmekte olan ülke statüsüyle 2045 yılına kadar hidroflorokarbon üretim ve tüketiminin %80'den fazla oranda azaltılması taahhüt edilmiştir.[89]

C. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)

BM'nin küresel ısınma konusundaki uluslararası atmosferik araştırmaları yönlendiren bilimsel organı olarak hizmet vermek amacıyla UNEP ve Dünya Meteoroloji Örgütü'nün himayesinde 1988'de IPCC kurulmuştur. IPCC'nin kurulması ile ayrıca politika yapıcılara küresel ısınmanın mümkün olan en iyi bilimsel değerlendirmesini sağlamak, iklim değişikliğiyle ilgili bilimsel gelişmeleri gözden geçirmek ve değerlendirmek, iklim değişikliğinin muhtemel çevresel ve sosyoekonomik etkilerini değerlendirmek ve potansiyel müdahale stratejilerini belirlemek amaçlanmıştır. IPCC tarafından hazırlanan Birinci Değerlendirme Raporu'nda yer alan bulgular BM Genel Kuruluna ve 1990 tarihli İkinci BM Dünya İklim Konferansı'na sunulduktan sonra rapor BM Genel Kurulunca kabul edilmiş ve BMİDÇS'nin temeli atılmıştır. BMİDÇS 1992 yılında Rio de Janeiro'da düzenlenen Dünya Zirvesi'nde imzaya açılmış ve Mart 1994'te yürürlüğe girmiştir. [90]

---

[85] Richard Elliot Benedick, "Ozone Diplomacy", *Issues in Science and Technology*, 6/1, ss. 43-50, 1989, s. 44 vd.

[86] A.g.e., s. 50.

[87] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü", https://www.mfa.gov.tr/viyana-sozlesmesi-ve-montreal-protokolu.tr.mfa (E.T.: 5/1/2024).

[88] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Montreal Protokolü", https://iklim.gov.tr/montreal-protokolu-i-38 (E.T.:6/1/2024).

[89] Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Türkiye Kigali Değişikliği'ne Taraf Oldu", https://iklim.gov.tr/turkiye-kigali-degisikligine-taraf-oldu-haber-24#:~:text=Ozon%20Tabakas%C4%B1n%C4%B1%20%C4%B0ncelten%20Maddelere%20%C4%B0li%C5%9Fkin,2022%20tarihinden%20itibaren%20y%C3%BCr%C3%BCrl%C3%BC%C4%9Fe%20girecek (E.T.:6/1/2024).

[90] Murtala Ganiyu A. Murgan, "Revisiting the role of United Nations Framework Convention on Climate change (UNFCCC) and the Kyoto protocol in the fight against emissions from international civil aviation", *Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence*, 12/1, ss. 112-126, 2021, s. 114.

COP, BMİDÇS'nin en üst organı olarak görev yapmaktadır. Alınan önlemlerin çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerini gözeten COP sözleşmeye ilişkin protokollerin kabul edilmesi, sözleşmenin uygulama programlarının denetlenmesi ve sözleşmenin taraflarca uygulanmasının değerlendirilmesi olmak üzere üç kategoride işlev yürütmektedir. Ayrıca mali kaynakların harcanması konusunda yetki ve sorumluluklara sahiptir; bu yetkiler kapsamında gelişmekte olan ülkelere yönelik mali yardımlara ilişkin politikalar, program öncelikleri ve uygunluk kriterleri hakkında da karar vermektedir. BMİDÇS'nin bir sekretaryası ve iki yardımcı organı bulunmaktadır.[91]

BMİDÇS; Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi ve orman yönetimine ilişkin bir dizi bağlayıcı olmayan ilke ile birlikte imzalanmıştır. Bu sözleşmeler, bugün iklim değişikliğinin ticaret ve güvenlik gibi konularla eşit, hatta onları aşan küresel bir endişe olarak görüldüğü ölçüde kapsamı ve yoğunluğu artan bir küresel çevre yönetişimi ve müzakereleri çağını başlatmıştır. BMİDÇS, ilk adım olarak sözleşme kapsamında kurumsal çerçevenin oluşturulduğu ve ancak ikinci adım olarak müteakip protokoller aracılığıyla söz konusu sorunun ele alınmasına yönelik taahhütler üzerinde mutabık kalındığı sözleşme-protokol yaklaşımını benimsemiştir. BMİDÇS, mimarisini belirleyen ve nihai hedefine ulaşmaya yönelik bir süreci harekete geçiren bir çerçeve sözleşme olarak tasarlanmıştır.[92] Nihai hedef ise atmosferdeki sera gazı konsantrasyonlarının, iklim sistemine tehlikeli insan kaynaklı müdahaleyi önleyecek bir seviyede stabilize edilmesidir. BMİDÇS'nin tarafları sera gazı salınımlarını azaltmak, araştırma ve teknoloji konusunda iş birliği yapmak ve yutak alanların[93] korunmasını teşvik etmekle yükümlüdür.[94] Sözleşme'nin dayandığı ilkeler 3'üncü maddede "*ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk*", "*gelişmekte olan ülke statüsündeki tarafların özel ihtiyaç ve koşullarının dikkate alınması*", "*ihtiyatlılık*", "*sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi*" ve "*ekonomik büyüme ve kalkınma açısından iş birliği*" olarak sayılmıştır.[95]

"*Ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk*" ilkesi uluslararası çevre hukukunda köklü bir kavramdır ve ulusların küresel sorunları çözme sorumlulukları ile kalkınma haklarını dengeleyerek uluslararası ilişkilerde eşitlik sağlamayı amaçlamaktadır. Ulusların çevreyi ya da çevrenin bir bölümünü ulusal, bölgesel ve küresel düzeylerde korumaya yönelik ortak sorumluluğu bulunmaktadır. İkinci olarak; her ulusun özel koşullarının, özellikle her devletin belirli bir sorunun ilerlemesine sebebiyetinin ve tehdidi önleme, azaltma ve kontrol etme yeteneğinin dikkate alınması gerekliliği bu ilkenin unsurlarını oluşturmaktadır. Ortak ibaresi kolektif ya da ortak çıkarları ifade ederken; ortak sorumluluklar iki ya da daha fazla devletin belirli bir çevresel kaynağın korunmasına yönelik ortak yükümlülüklerini ifade etmektedir. Farklılaştırılmış sorumluluk ibaresiyle ise, bir rejim içerisinde gelişmekte olan ve gelişmiş devletler arasında salt biçimsel eşitlikten ziyade maddi eşitlik amaçlanmaktadır. Bu kapsamda; tüm taraf Devletler aynı yükümlülüklere tâbi tutulmamaktadır ve

---

[91] A.g.e., s. 115.

[92] Jonathan Kuyper/Heike Schroeder/Björn-Ola Linnér, "The Evolution of the UNFCCC", *Annual Review of Environment and Resources*, 43, ss. 343-368, 2018, s. 345.

[93] Yutak alanlar, karbondioksiti atmosferden yutarak depolayan doğal ya da insan yapımı sistemlerdir. Ormanlar en yaygın yutak türüdür. Toprak, turba, permafrost (sürekli donmuş) toprak tabakaları, okyanus suyu ve derin okyanustaki karbonat çökeltileri diğer yutak şekilleridir [Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "İklim Değişikliği: Yutak Alanlar ve Karbon Tutumları", https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/yutak-alanlar-ve-karbon-tutumlari-i-85723, (E.T.: 17/9/2024)].

[94] Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, "United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol", https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-_unfccc_-and-the-kyoto-protocol.en.mfa, (24/10/2023).

[95] Niels B. Bekkhus, "Kyoto and Beyond, International Burden-Sharing in the Fight Against Climate Change", *Studia Diplomatica*, 61/1, ss. 177-198, 2008, s. 180.

sorumluluklar devletin gelişmişlik düzeyi ve ele alınan sorunun çözümüne katkısı dâhil olmak üzere bir dizi faktöre dayalı olarak belirlenmektedir.[96]

İkinci ilke olan "*gelişmekte olan ülke statüsündeki tarafların özel ihtiyaç ve koşullarının dikkate alınması*" ise yoksul ve gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliğinden büyük zarar göreceği, bu ülkelerin birçoğunun hâlihazırda kurak ve aşırı hava koşullarına maruz kalan bölgelerde yer aldığı, kendilerini hazırlamak ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamak için sınırlı imkânlara sahip oldukları fikrine dayanmaktadır. Hâlihazırda sera gazı salınımı yapan ülkelerin gelişmiş ülkeler olmasından dolayı sadece gelişmekte olan ülkelerden iklim değişikliğine karşı taahhütler üstlenmelerini istemek orantısız olacaktır. Üçüncü ilke olan "*ihtiyatlılık*" ilkesi iklim değişikliğinin etkilerinin mutlak belirliliğe sahip olmamasının, önlemlerin ertelenmesi için bir gerekçe olarak kullanılmaması fikrine dayanmaktadır. Dördüncü ilke kapsamında tarafların özel koşullarına uygun olması ve ulusal kalkınma programlarıyla bütünleşmesi çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etme hakkı olduğu vurgulanmıştır. Son olarak ifade edilen "*ekonomik büyüme ve kalkınma açısından iş birliği*" ilkesi ise iş birliğinin sağlanması ile sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmaya yol açan bir ekonomik sistemin oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu ilkeye göre Sözleşme kapsamında alınan inisiyatifler uluslararası ticaret önünde bir engel teşkil etmeyecek ve gelişmekte olan ülkelerin endüstriyel, sürdürülebilir bir kalkınma yolunu takip etmelerini sağlayacaktır.[97]

Sözleşme kapsamındaki 198 taraf taahhütlerine göre Ek 1, Ek 2 ve Ek 1 dışında kalan taraflar olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır ve OECD üyesi olan Ek 2 tarafları aynı zamanda Ek 1 taraflarının alt kümesini oluşturmaktadır. Ek 1 tarafları, 1992 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üyesi olan gelişmiş ülkeler ile Rusya Federasyonu, Baltık ülkeleri ve bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de dâhil olmak üzere geçiş ekonomisine[98] sahip ülkelerden oluşmaktadır. 42 ülke ve AB Ek 1 taraflarını oluşturmaktadır. Ek 2 tarafları, Ek 1'deki OECD üyelerini kapsamakla beraber geçiş ekonomisine sahip ülkeler bu gruba girmemektedir. Bu ülkeler, çevre dostu teknolojileri özellikle gelişmekte olan ülkelere transfer etmek ve bu teknolojilere erişimi teşvik etmek, kolaylaştırmak ve finanse etmek için gerekli tüm adımları atmakla yükümlüdür. Ek 1 dışında kalan taraflar ise çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerdir ve 198 taraf içindeki 155 devlet Ek 1 dışında kalan tarafları oluşturmaktadır. BM tarafından en az gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılan 49 taraf iklim değişikliğine yanıt verme ve olumsuz etkilerine uyum sağlama kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle özel olarak değerlendirilmektedir. [99]

Türkiye, OECD üyeliği nedeniyle 1992 yılında hem Ek 1 hem de Ek 2 listelerine dâhil edilmiş olup, BMİDÇS'nin 2001 yılındaki COP 7'de Türkiye'nin isminin Ek 2'den çıkarılmasına ilişkin karar alınmıştır. Günümüzde Türkiye sadece Ek 1 listesinde yer almaktadır. Bununla beraber 1992 yılında Ek 1'de yer alan Türkiye'nin sera gazı salınımı konusunda tarihsel bir sorumluluğu bulunmadığının, nitekim Ek 1 taraflarının ortalama sera

[96] Robin Kundis Craig, "Climate Change and Common but Differentiated Responsibilities for the Ocean", *Carbon & Climate Law Review*, 11/4, ss. 325-334, 2017, s. 329 vd.

[97] Niels B. Bekkhus, a.g.e., s. 181 vd.

[98] Geçiş ekonomisi, merkezi olarak planlanmış bir ekonomi yerine daha piyasa odaklı hâle gelmesi için yapısal reformdan geçen ekonomiyi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Sovyet Birliği'nin çöküşünden bu yana bu terim daha çok Doğu ve Orta Avrupa ile eski Sovyet ülkelerinde gerçekleştirilen ekonomik reformları tanımlamak için kullanılmaktadır. (Jan Svejnar, "Transition Economies: Performance and Challanges", *Journal of Economic Perspectives*, 16/1, ss. 3-28, 2002, s.3).

[99] UN Climate Change, "Parties & Observers", https://unfccc.int/parties-observers, (E.T.:24/10/2023).

gazı salınımı kişi başı 14,37 ton karbondioksit iken Türkiye'nin kişi başı 3,88 ton karbondioksit miktarıyla listenin son sıralarında yer aldığının vurgulanması gerekmektedir.[100]

Türkiye'nin iklim değişikliğiyle mücadeledeki konumu, uluslararası iklim müzakerelerinde benimsenen hakkaniyet, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve ülkelerin farklı ulusal koşullarının dikkate alınması ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu çerçevede, gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliğinin etkileriyle mücadele edebilmesi, uyum kapasitesinin güçlendirilmesi ve yeterli iklim finansmanına erişimin sağlanması, uluslararası iklim rejiminin temel gündem başlıkları arasında yer almaktadır.

Bu yaklaşım, son yıllarda gerçekleştirilen Taraflar Konferanslarında alınan kararlara da yansımaktadır. Nitekim 2025 yılında Brezilya'nın Belém kentinde gerçekleştirilen COP30 kapsamında, Paris Anlaşması Taraflar Toplantısı'nın yedinci oturumunda (CMA 7) kabul edilen 12/CMA.7 sayılı karar ile Belém Uyum Göstergeleri kabul edilmiştir.[101] Göstergeler, Paris Anlaşması'nın 7'nci maddesinde yer alan Küresel Uyum Hedefi doğrultusunda kaydedilen ilerlemenin izlenmesine yönelik olarak geliştirilmiştir. Göstergelerin gönüllü, emredici olmayan ve ülke koşullarına duyarlı nitelikte olduğu; ülkeler arasında karşılaştırma amacı taşımadığı ve gelişmekte olan ülkeler bakımından ilave raporlama yükü oluşturmaması gerektiği belirtilmiştir.

Belém Uyum Göstergeleri, su, gıda ve tarım, sağlık, ekosistemler ve biyolojik çeşitlilik, altyapı ve insan yerleşimleri, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve geçim kaynakları ile kültürel miras olmak üzere başlıca yedi tematik alanı kapsamaktadır. Bunun yanında erken uyarı sistemleri ve iklim risklerinin değerlendirilmesi, ulusal uyum planlaması, uyum politikalarının uygulanması, finansman, teknoloji ve kapasite geliştirme ile izleme, değerlendirme ve öğrenme süreçlerine ilişkin göstergeler de belirlenmiştir.

Göstergelerin su, gıda, sağlık ve geçim kaynakları gibi temel alanları kapsaması, iklim değişikliğinin yaşam koşulları üzerindeki etkilerinin izlenmesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle iklim değişikliğinden orantısız biçimde etkilenen nüfuslar ve savunmasız gruplara yönelik uyum çalışmalarının göstergeler kapsamında dikkate alınması, iklim değişikliği ile insan hakları arasındaki bağın güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Belém Uyum Göstergeleri kapsamında insan hakları, cinsiyet eşitliği, nesiller arası eşitlik ve sosyal adalet ilkelerinin dikkate alınması da öngörülmüştür. Ayrıca göstergelerin, uygun olduğu durumlarda yaş, engellilik, sosyoekonomik durum, göçmenlik statüsü ve diğer sosyal kategorilere göre ayrıştırılabilmesine imkân tanınmıştır. Bu yaklaşım, iklim değişikliğine uyum alanındaki ilerlemenin farklı toplumsal gruplar bakımından daha kapsayıcı biçimde izlenmesine katkı sağlamaktadır.

COP30 ile ortaya konulan bu çerçevenin 2026 yılında gerçekleştirilecek COP31 sürecinde de önemli bir referans oluşturması beklenmektedir. Türkiye'nin COP31'e ev sahipliği yapacak olması, ülkemize iklim değişikliğiyle mücadele ve uyum politikalarının yanı sıra insan hakları, eşitlik ve adalet boyutlarının uluslarar-

[100] Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, "United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol".

[101] UN Climate Change, "Matters relating to adaptation Global goal on adaptation", https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2025_L25E.pdf (E.T.: 14/8/2026).

ası gündemde ele alınmasına katkı sunma imkânı sağlamaktadır. COP31 kapsamında yürütülecek müzakerelerde, COP30'da alınan kararlar doğrultusunda uyum, iklim finansmanı, teknoloji, kapasite geliştirme ve adil geçiş gibi başlıkların öne çıkması beklenmektedir.[102] TİHEK'in insan hakları alanındaki çalışmalarında da iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki etkilerine dikkat çekilmekte; iklim krizinin yaşam, sağlık, su, gıda ve diğer temel haklardan yararlanma bakımından doğurduğu riskler insan hakları perspektifinden ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, COP31 kapsamında yürütülecek müzakerelerde iklim değişikliğiyle mücadele ve uyum politikalarının insan hakları, eşitlik ve adalet boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesinin önem taşıdığı değerlendirilmektedir.[103]

Ç. Kyoto Protokolü

BMİDÇS çerçevesindeki yükümlülüklerinin gözden geçirilmesi amacıyla 1995 yılında Berlin'de gerçekleştirilen COP 1'de bir araya gelen taraflar "Berlin Buyruğu" olarak adlandırılan kararla; 2000 yılı sonrası zaman dilimi için sayısallaştırılmış salınım sınırlama ve azaltma hedefleri belirlemek, salınım azaltımlarına ilişkin politika ve tedbirleri detaylandırmak amacıyla BMİDÇS'nin taahhütlerinin bir protokol ya da başka bir yasal araç yoluyla güçlendirilmesi hususunda anlaşmaya varmıştır. Söz konusu yasal aracın müzakerelerine başlamak amacıyla oluşturulan Berlin Buyruğu Geçici Çalışma Grubu 1995-1997 yılları arasında sekiz kez yeni aracın genel çerçevesini ve özel hükümlerini tartışmak ve geliştirmek için toplanmıştır. Toplantılar sonucunda COP 3'te yapılacak müzakerelere temel teşkil edecek bir taslak metin hazırlanarak Kyoto Protokolü'nün zemini hazırlanmıştır.[104]

Kyoto Protokolü 1997 yılında Japonya'nın Kyoto şehrinde düzenlenen COP'nin üçüncü oturumunda kabul edilmiştir. Bu Protokol BMİDÇS'yi güçlendiren ve hedeflenen politikaların uygulanmasını kolaylaştıran bir belge niteliğindedir. 1998'te Buenos Aires'te gerçekleştirilen COP 4'te ise ülkelere esneklik sağlayan ve uyum rejiminin güçlendirilmesine de fırsat tanıyan mekanizmalar üzerinde durulmuştur.[105] Salınım azaltım hedeflerine yönelik yükümlülükler, hedeflerin gerçekleştirilmesi gereken zaman çizelgesi, ülkeler tarafından atılacak adımlar, ülkelerin yerine getirmesi gereken yükümlülüklere esneklik sağlayan mekanizmalar, gelişmekte olan ülkeler üzerindeki iklim değişikliği etkilerinin en aza indirilmesi, hesaplama, raporlama, değerlendirme ve BMİDÇS hükümlerine uygunluk Protokol'ün dayandığı yükümlülük ve kuralları oluşturmaktadır.[106] Protokol'ün en az 55 ülke tarafından onaylanma ve protokolü onaylayan ülkeler arasında 1990 yılı toplam karbondioksit salınımının en az % 55'inden sorumlu Ek 1 taraflarının bulunması şartlarının sağlandığı tarihten sonraki doksanıncı günde yürürlüğe gireceği düzenlenmiştir. Ülke sayısı şartı 31/5/2002 tarihinde 15 AB ülkesinin protokolü eş zamanlı onaylamasıyla sağlanırken, ikinci şart ise 18/11/2004'te Rusya'nın protokolü onaylamasıyla sağlanmıştır. 16/2/2005 tarihinde ise Kyoto Protokolü yürürlüğe girmiştir.[107]

[102] UN Climate Change Conference- Antalya, November 2026, https://unfccc.int/cop31, (E.T.: 14/8/2026).

[103] TİHEK, İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Yıllık Raporu 2023, Ankara, 2025, s. 104.

[104] Clare Breidenich/Daniel Magraw/Anne Rowley/James W. Rubin, "The Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change", *The American Journal of International Law*, 92/2, ss. 315-331, 1998, s. 318.

[105] A.g.e., s. 330.

[106] UNFCCC, İklime Özen Göstermek: İklim Değişikliği Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü İçin Kılavuz, UNFCCC, Bonn, 2003, s. 16.

[107] Jon C. Lovett, "1999 Kyoto Protocol", *Journal of African Law*, 49/1, ss. 94-96, 2005, s. 94.

Kyoto Protokolü belirli ülkelere sera gazı salınımı azaltma hedefi koyarak küresel ısınma politikalarının içeriğini değiştirmiştir.[108] Bu hedef Ek 1 taraflarının sera gazlarının salınımlarını 1990 yılı seviyesine nazaran en az %5 oranında azaltmasıdır. Kyoto Protokolü'nde yer alan Ek A anlaşma kapsamındaki gaz ve sektörleri belirtirken; Ek B'de ise her ülkenin sera gazı azaltım hedefi belirtilmektedir. Türkiye hariç olmak üzere Ek 1'de yer alan taraflar Ek B'de de yer almaktadır.[109]

2001'de Fas'ın Marakeş kentinde düzenlenen COP 7'de Kyoto Protokolü ve BMİDÇS'nin uygulanmasına yönelik yaklaşık iki yüz sayfalık bir kurallar dizisi olan "Marakeş Uzlaşmaları" kabul edilmiştir.[110] 2005'te Montreal'de Kyoto Protokolü kapsamındaki ilk toplantı (MOP[111] 1) yapılmıştır. Protokol'ün 18'inci maddesi gereğince temel yükümlülüklerin yerine getirilmesini teşvik etmek, kolaylaştırmak ve gerektiğinde zorlamak amacıyla Marakeş Uzlaşmaları içerisinde yer alan "Kyoto Protokolü'ne Uygunluk Usulleri ve Mekanizmaları" kabul edilmiştir.[112] Uygunluk Komitesi (*Compliance Committee*) Sağlayıcı Dal (*Facilitative Branch*) ve Zorlayıcı Dal (*Enforcement Branch*) olmak üzere iki ayrı daldan oluşmaktadır. Sağlayıcı Dal tarafların yükümlülüklerini yerine getirmede zorluk yaşadığı hâllerde teknik, idari ve mali imkânlar sağlayarak yardımcı olmaktadır. Zorlayıcı Dal ise uygunluğun yeniden tesisi, teşvik edilmesi ve çevresel bütünlüğün sağlanması amacıyla taraflarca yükümlülüklere uyulmaması durumunda yaptırımların uygulanmasını sağlamaktadır. Tarafların karşılaşacağı sonuçlar ihlal edilen yükümlülüğün niteliği ve önemine göre belirlenmektedir. İhlal hâlinde durumun tespit ve ilanı, ilgili tarafın eylem planı hazırlaması ve plan kapsamında hayata geçirilecek politika ve tedbirlerin rapor edilmesi gerektiği düzenlenmiştir. Zorlayıcı Dal'ın ayrıca uluslararası salınım ticaretinin askıya alınması, tarafların salınım taahhütlerini aştıkları miktarın bir sonraki yükümlülük dönemine ait haklarından mahsup edilmesi gibi caydırıcı yetkileri bulunmaktadır.[113] Tarafların eşitliği, tarafa kendini savunma ve ifade etme hakkı verilmesi, ispat külfetinin iddia sahibine ait olması, kararların gerekçeli olması, COP ya da MOP tarafından 3/4 nitelikli çoğunluk sağlanması durumunda Zorlayıcı Dal'ın yeniden karar almasının gerekmesi gibi güvenceler uygunluk sisteminin meşru bir zemine ve yargı benzeri niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda sistemin etkinliği ile hukukilik arasındaki denge de korunmaktadır.[114]

Salınım azaltımına ilişkin yükümlülükleri, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi gereği gelişmiş ülkeler olan Ek 1 ülkeleri yüklenmektedir ve pratik olarak bakıldığında salınım azaltım hedefine ulaşmanın kolay olmadığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki dengenin sağlanması ve gelişmiş ülkelerin yükümlülüklerini yerine getirmelerinin kolaylaştırılması için esneklik mekanizmaları

[108] Madde 3: "*Ek-I'de yer alan Taraflar, 2008-2012 yıllarını kapsayan taahhüt döneminde, Ek-A'da sıralanan insan faaliyetlerinin neden olduğu karbondioksit eş değeri sera gazlarının salınımları toplamını, 1990 yılı seviyelerinin en az yüzde 5 aşağısına indirmek için, Ek-B'de kayıtlı sayısallaştırılmış salınım sınırlandırma ve azaltım taahhütlerine uygun olarak ve işbu Madde'nin hükümleri gereğince hesaplanarak tayin edilmiş olan miktarları aşmamasını, bireysel ya da müştereken sağlayacaklardır.*"

[109] Aurelia Bengochea Morancho/Immaculada Martínez Zarzoso, "Economic Effects of the Kyoto Mechanisms", *The Kyoto Protocol: Economic Assessments, Implementation Mechanisms, and Policy Implications*, (der.) Christophe P. Vasser, Nova Science Publishers, 2009, s. 184.

[110] Davis A. Wirth, "The Sixth Session (Part Two) and Seventh Session of the Conference of the Parties to the Framework Convention on Climate Change", *The American Journal of International Law*, 96/3, ss. 648-660, 2002, s. 648 vd.

[111] MOP, BMİDÇS ve COP çerçevesinde her yıl müzakere için toplanan Kyoto Protokolü'nün üst organıdır (UN-REDD Programme, "Meeting of the Parties (MOP)", https://www.un-redd.org/glossary/meeting-parties-mop, (E.T.: 30/5/2024).

[112] Şule Anlar Güneş, "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8/31, ss. 69-94, 2011, s. 71.

[113] Şule Anlar Güneş, a.g.e., s. 74 vd.

[114] A.g.e., s. 86 vd.

oluşturulmuştur.[115] Bu sayede çevresel hedeflere mümkün olan en az maliyetle ulaşılabilecek, diğer yandan gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasında ortak projeler oluşturulabilecektir.[116]

Uluslararası salınım ticareti, ortak yürütme mekanizması ve temiz kalkınma mekanizması sera gazı salınımı azaltma hedefine ulaşmada Kyoto Protokolü kapsamında gelişmiş ülkelere esneklik sağlayan mekanizmalardır. Uluslararası salınım ticaretinin düzenlendiği 16'ncı madde Ek B'de yer alan taraflara Protokol'ün 3'üncü maddesinde bahsi geçen taahhütlerini yerine getirebilmek için salınım ticaretine katılma hakkı[117] sunmaktadır. Bu ticaret kapsamında kendilerine tanınan salınım hakkını artıran tarafların kredilerini başkalarına satma hakkı bulunmaktadır.[118] Ancak şunu belirtmek gerekir ki; uluslararası hukukta devletler taahhütlerini kendileri ifa etmekle yükümlüdür ve bu taahhütleri bedelini ödemek suretiyle başkalarına devretmeleri taahhüdün yerine getirildiği anlamına gelmemektedir. Örnek verilecek olursa bir vatandaş askerlik hizmeti gibi bizzat yerine getirmek durumunda olduğu vatandaşlık görevini bedelini ödeyerek başkasına yaptıramayacağı gibi devletlerin de görevlerini bizzat ifa etmeleri gerekmektedir.[119] Dolayısıyla ülkelerin ekonomik yönden daha güçlü oldukları için salınım ticaretinde avantajlı olmalarının adil olup olmadığı hususunun tartışılması gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır.

İkinci mekanizma olan ortak yürütme mekanizmasının düzenlendiği 6'ncı maddede ise Ek 1'de yer alan tarafların ekonominin herhangi bir sektöründe, insan faaliyetlerinin neden olduğu salınım azaltımını ya da insan kökenli yutaklarca uzaklaştırılmasının artırılmasını amaçlayan projelerden elde edilen salınım azaltım birimlerini diğer herhangi bir tarafa aktarabileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla Ek 1'de yer alan iki taraf aralarında anlaşma yapabilecek; sera gazının önlenmesi, azaltılması ya da tutulmasına dayanacak ve ev sahibi ülkede üstlenilecek proje ile sera gazı azaltımının gerçekleşmesi sonucu yatırımcı ülkeye kredilendirme sağlayabilecektir. Üçüncü ve son olarak 12'nci maddede düzenlenen temiz kalkınma mekanizması ise Ek 1'de yer alan ve yer almayan taraflar, başka bir deyişle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki anlaşmaya dayanmaktadır. Proje sonucu oluşan salınım azaltımı ise sertifikalı salınım azaltımı olarak adlandırılmaktadır. Amacı Ek 1'de yer almayan taraflara sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmelerinde yardımcı olmak ve Ek 1'de yer alan tarafların ise sayısallaştırılmış salınım sınırlamalarına uyum sağlamalarında yardımcı olmaktır. Böylece Ek 1'de yer almayan taraflar sertifikalı salınım azaltımlarıyla sonuçlanan proje faaliyetlerinden yararlanırken Ek 1'de yer alan taraflar da proje faaliyetlerinden tahakkuk eden sertifikalı salınım azaltımlarını, sayısallaştırılmış salınım sınırlamalarına uyum için kullanabileceklerdir. Hem ortak yürütme hem temiz kalkınma mekanizması projeye dayanan mekanizmalardır ve aralarındaki fark ortak yürütme mekanizmasında projenin tarafları Ek 1'de yer alırken temiz kalkınma mekanizmasında bir tarafın Ek 1'de yer alan bir ülke ve diğer tarafın Ek 1 dışında bir ülke olmasıdır. Bu üç mekanizma ülkeler arasındaki salınım haklarının ya da salınım azaltma kredilerinin transferini sağlayarak taraflara salınım azaltmak ya

[115] A.g.e., s. 70; Chen Gang, "The Kyoto Protocol and the Logic of Collective Action", *The Chinese Journal of International Politics*, 1/4, ss. 525-557, 2007, s. 532.

[116] Eriika Melkas, "Equitable as Equal: The Kyoto Protocol Project Based Flexibility Mechanisms in an Unequal World", *International Community Law Review*, 9/3, ss. 263-290, 2007, s. 263.

[117] Salınım ticareti hakkı ile Ek 1 listesinde yer alan taraf ülke Kyoto Protokolü Ek B'de belirlenmiş olan salınım miktarının ticaretini yapabilmektedir. Diğer deyişle; taahhüt ettiği miktardan daha fazla salınım azaltımı yapan Ek 1 ülkesi, bu ilave azaltımı bir başka Ek 1 ülkesine satabilmektedir [Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, "Emisyon Ticareti", https://evcedruzgar.enerji.gov.tr/iklim_deg/emisyon_ticareti.aspx, (E.T.: 17/9/2024)].

[118] Aurelia Bengochea Morancho/Immaculada Martínez Zarzoso, a.g.e., s. 184 vd.

[119] Simon Caney/Cameron Hepburn, "Carbon Trading: Unethical, Unjust and Ineffective?", *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 69, ss. 201-234, 2011, s. 214.

da diğer ülkelerdeki atmosferden karbonu uzaklaştırmak için uygun maliyetli fırsatlara erişmesine imkân tanımaktadır.[120]

Kyoto Protokolü'nün içeriğinin yetersiz oluşu iklim değişikliği sorununa çözüm olamayışına sebep olmuştur. İlk olarak Kyoto Protokolü kapsamındaki önlemleri gerçekleştirmek için çok kısa bir süre öngörülmüş ve taraflar kalıcı ya da radikal değişiklikler içeren değil hızlıca başarılabilecek politikalar benimsemeye teşvik edilmiştir. 1997'de kabul edilen Protokol hâlihazırda 2005 yılında yürürlüğe girmekle beraber taahhüt dönemi de yalnızca 2008-2012 yıllarını kapsamıştır. Bu zaman kısıtlaması tarafların mevcut politika seçeneklerini ciddi ölçüde sınırlamıştır. Örneğin sera gazı üretmeyen nükleer enerjiye geçiş politikası uygulanmak istendiğinde yeni bir santralin inşa edilmesinin, planlama aşamaları hariç, yaklaşık beş ila yedi yıl sürdüğü görülmektedir. Aynı şekilde güneş ya da rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir enerji türlerine geçiş de ciddi bir araştırma ve geliştirme teşvikini gerektirmektedir. Zamanın kısıtlı olması ise uzun vadeli stratejilerin benimsenmesi yerine tarafların enerji verimliliğinin artırılması gibi daha mikro politikalara yönelmelerine sebep olmuştur. İkinci olarak gelişmiş ülkelerin her birine salınımlarını ortalama %5 azaltım hedefi verilmesi salınım azaltımı için önemsiz ve statik bir hedef seçilmesi anlamına gelmektedir ve bu hedef seçimi politikaların büyük ölçekli değişiklikler gerektirmeyeceği anlamına gelmektedir. Almanya ve Birleşik Krallık ise gönüllü olarak daha ilerici hedefler (Almanya için %21 ve Birleşik Krallık için %12,5), daha derin politikalar ve eylem için daha uzun bir zaman dilimi benimseyerek istisna oluşturmuşlardır. Salınım azaltımlarının hesaplanması ise üçüncü sorunu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin temiz kalkınma mekanizması Ek 1'de yer alan tarafların salınım azaltıcı kalkınma projeleriyle kredi kazanmasına ve başka yerlerdeki azaltımlar için ödeme yaparken kendi ülkelerindeki kesintilerden kaçınmalarına imkân sağlamaktadır. Bu da ülkeler üretimlerini denizaşırı ülkelere kaydırarak muhasebe açısından salınım azaltımı yapmış gözükseler de aslında salınımların maskelenmesine ve küresel sıcaklıkların artmaya devam etmesine sebep olmaktadır.[121] Bu durumda yine salınım ticaretinde olduğu gibi ekonomik güce sahip ülkelerin başka ülkelerde gerçekleştirdikleri projeler aracılığıyla, iklim değişikliğiyle mücadele kapsamındaki yükümlülüklerini hafifletmelerinin etik ve adil olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Hukuki olarak bu mekanizmadan faydalanan ülkeler yükümlülükleri kapsamı dışına çıkmıyor ve sayısal olarak sınırlarını aşmıyor gözükse de insanlık açısından gösterilen çabaların etkisizliğine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Siyasi ve ekonomik rekabet de Protokol'ün siyasi ve ekonomik açılardan adil bir ortam yaratıp yaratmadığı konusunda tereddüt uyandırmaktadır. Gelişmiş ülkelerin salınım azaltım hedeflerini gerçekleştirmeleri beklenirken gelişmekte olan ülkeler muaf tutulmuş ve mevcut seviyelerde fosil yakıt kullanmalarına izin verilmiştir. Ancak birçok ülke iklim değişikliğini azaltmak için yalnızca Ek 1'de yer alan ülkelerin değil, bütün ülkelerin üzerine düşeni yapması gerektiğini savunmuştur. Örneğin Hindistan ve Çin gibi gelişmekte olan ülkeler fazla miktarda sera gazı üreten bir ülke olmasına rağmen Protokol'den muaf tutulmuştur.[122] Çin gelişmekte olan ülke olarak sınıflandırıldığı için Ek 1 dışında kalan taraflar arasında yer almıştır. Pro-

[120] Aurelia Bengochea Morancho/Immaculada Martínez Zarzoso, a.g.e., s. 184 vd.

[121] Amanda M. Rosen, "The Wrong Solution at the Right Time: The Failure of the Kyoto Protocol on Climate Change", *Politics & Policy*, 43/1, ss. 30-58, 2015, s. 40 vd.

[122] David B. Resnik, "Environmental justice and climate change policies", *Bioethics*, 36/6, ss. 735-741, 2022, s. 739.

tokol'ün gerekliliklerine bağlı olmadığı için kendi ekonomik büyümesine odaklanabilmiştir ve bu büyüme neticesinde dünyanın en büyük karbon salınımı yapan ülkesi konumuna gelmiştir.[123]

2012 yılında ise Doha'da düzenlenen COP 18'de Kyoto Protokolü'nde değişiklik yapılması kabul edilmiş ve bu değişiklikle 2012-2020 sürecini kapsayacak şekilde ikinci bir taahhüt dönemi oluşturulmuştur.[124] İlk dönemki %5 azaltım hedefine karşılık ikinci taahhüt dönemi hedefleri çerçevesinde 2020 yılına kadar ortalama %18'lik bir azaltım çağrısında bulunulmuş olup Kanada, ABD, Rusya, Yeni Zelanda ve Japonya yeni döneme katılmayı reddetmiştir. Süre uzatılmış olsa da Protokol'e ilişkin sorunların aynı şekilde devam ettiği, kısa vadeli ve anlaşmadaki boşluklara dayanan politikalar sonucu iklim değişikliği etkilerinin 1997'deki durumdan daha iyi olmadığı görülmektedir.[125] Kyoto Protokolü kendinden sonra gelen Paris Anlaşması'nın zeminini hazırlamış ve iklim değişikliğinin küresel bir sorun olarak görülmesini sağlayarak iklim politikasının gelişimini hızlandırmıştır. Ancak Protokol kapsamında gelişmekte olan ülkelerin hedef belirlememesi, hedef belirleyen gelişmiş ülkelerin yeterli adımları atmaması, esneklik sağlayan mekanizmaların zayıf çözümler sunması gibi nedenlerle Kyoto Protokolü iklim değişikliğiyle mücadelede beklenen başarıya ulaşmayı sağlayamamıştır.

Türkiye Kyoto Protokolü'ne 2009 yılında taraf olmuştur. Protokol'ün kabul edildiği 1997 yılında Türkiye BMİDÇS tarafı olmadığı için Protokol'ün Ek-B listesine dâhil edilmemiştir ve bu nedenle Türkiye'nin sayısallaştırılmış sera gazı salınım azaltım ya da sınırlama taahhüdü bulunmamaktadır.[126] 2020 sonrası Paris Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi nedeniyle Kyoto Protokolü işlevini tamamlamıştır ve ikinci taahhüt dönemi yalnızca usulen kabul edilmiştir.[127]

D. Paris Anlaşması

Ülkelerin Kyoto Protokolü kapsamında salınım azaltımı ve süresi konusunda anlaşmaya varamamaları sonucu 2015'te 195 ülke ve AB'den oluşan 196 taraf BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon'un "*insanlar ve gezegenimiz için muazzam bir zafer*" olarak adlandırdığı yeni bir iklim anlaşması üzerinde uzlaşmaya varmıştır. Paris Anlaşması BM destekli iklim müzakereleri açısından kötü gidişatın tersine döndüğü dikkate değer bir gelişmeyi temsil etmektedir.[128]

BMİDÇS'nin uygulanmasını geliştirmek ve 21. yüzyıl sonuna kadar sıcaklık artışını sanayi devrimi öncesindeki sıcaklığa göre 2 dereceyle ve mümkünse daha azıyla sınırlandırmak Anlaşma'nın amaçlarıdır. Anlaşma Kyoto Protokolü'yle aynı felsefeyi izleyerek salınım azaltımı ve iklim değişikliği olgusuna uyum sağlamayı odak noktasına almaktadır; salınım azaltımı yükümlülüğünün yanı sıra finansal yükümlülüklere ve uyum yükümlülüklerine ilişkin hem bağlayıcı hem de bağlayıcı olmayan hükümler içermektedir. Anlaşma, "*salınım azaltımı, uyum, finansman, teknoloji geliştirme ve transferi, kapasite geliştirme, şeffaflık*" unsur-

[123] Asia Society, "Key Factors Shaping China's Engagement With International Environmental Law", https://asiasociety.org/policy-institute/key-factors-shaping-chinas-engagement-international-environmental-law, (E.T.: 17/9/2024).

[124] European Paeliament, "Doha Amendment to the Kyoto Protocol", https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-559475-Doha-Agreement-Kyoto-Protocol-FINAL.pdf, (E.T.:19/10/2023).

[125] Amanda M. Rosen, a.g.e., s. 43 vd.

[126] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Kyoto Protokolü", https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa, (E.T.: 28/11/2023).

[127] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Kyoto Protokolü".

[128] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", *International Affairs*, 92/5, ss. 1107-1125, 2016, s. 1107.

larını barındıran bir çerçeveye sahiptir. Kyoto Protokolü'nden farklı olarak üyeler katılımlarının kapsamını ve şeklini Anlaşma'da belirlenen kurallara uygun olarak kendileri belirlemektedir.[129] İklim değişikliğinde iç politikanın önceliğinin kabul edilmesi ve tarafların kendi hedef düzeylerini belirlemelerine izin verilmesi, uluslararası iklim politikasında daha kalıcı bir iş birliği imkânı sunan yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu yaklaşım, ülkelerin kendi koşullarına ve kapasitelerine uygun hedefler belirlemelerine imkân tanıyarak daha fazla uyum göstermelerini sağlamaktadır. Kyoto Protokolü'nde yer alan zorlayıcı düzenlemelerin bu Anlaşma'da yer almaması daha önce müzakerelerde ilerlemeyi engelleyecek büyük salınımcı ülkelerin Anlaşma'yı desteklemelerine ve sorumluluk sahibi hiçbir büyük gücün yeni ortaya çıkan iklim uzlaşısının dışında kalmak istememesine yol açmıştır. Nitekim Kasım 2014'te dünyanın en fazla karbon salınımı yapan ülkeleri olan ABD ve Çin arasında iklim değişikliğiyle ilgili ikili bir anlaşmanın imzalanması bu yeni amaç birliğinin habercisi olarak kendini göstermiştir.[130]

Taraflarca beyan edilen salınım azaltımı hedefine ilişkin ulusal katkı beyanlarının yasal olarak bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bu durumda belirlenen hedefe ulaşılamadığı takdirde suçlanacak belirli bir ülke de yoktur. Kyoto Protokolü'nde niceliksel taahhütlerin sadece gelişmiş ülkelere yönelik olması, Çin ve Hindistan gibi geleceğin en fazla karbon salınımı yapanları hâline gelecek olan ülkeleri kapsam dışı bırakması, ABD'nin Protokol'ü onaylamayı reddetmesi, Kanada gibi ülkelerin Protokol'den ayrılması ve Protokol'e taraf sadece bir avuç ülke kalması iklim değişikliği ile mücadele hedefinde insanlığın başa dönmesine yol açmıştır. Paris Anlaşması bu konuda ikinci bir şans tanımaktadır ve gönüllü taahhütler bağlayıcı olanlara kıyasla daha az iddialı olsa da Anlaşma'nın Protokol'e göre daha çok tarafı kapsaması bir avantaj sayılmaktadır.[131] Anlaşma dünya çapında iklim değişikliğinin kamu politikasının sağlam bir parçası hâline gelmesini sağlamıştır ve hükümetler salınım kontrolü, enerji verimliliği standartları ile düşük karbonlu teknolojik yeniliklerle ilgili mevzuat oluşturmuştur.[132]

Ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri, kaynak donanımları ve iklim etkilerine maruz kalma ölçülerindeki farklılıklar iklim politikalarına olan bakışlarını etkilemektedir. Örneğin Maldivler gibi fosil yakıt rezervleri olmayan, nispeten yoksul, alçakta yer alan ada devletleri uluslararası salınım azaltım politikalarını ve uyum önlemlerini desteklediklerini açıklarken, Suudi Arabistan gibi ulusal ekonomileri fosil yakıtlarının kullanılmasına bağlı olan nispeten zengin ülkelerin sera gazı azaltımı politikalarına karşı çıkma eğiliminde oldukları görülmektedir. Bu iki uç durum arasında bulunan ülkeler içinde iklimin etkileri ve iklim politikalarının maliyeti farklı dağılımlar göstermektedir. Maliyet ve fayda hesabı, toplumsal algılar, çevresel değerler, ticari çıkarlar ve siyasi kurumlar ülkelerin eğilimlerini etkileyen unsurlardır.[133]

Anlaşma kapsamında taraflar ulusal uyum politikalarını beş yılda bir gözden geçirme mekanizmasına tâbi tutarak mevcut uyum çerçevesini güçlendirmektedir. İlerleme ilkesi gereği taraflar her beş yılda bir yeni ulusal katkı beyanı sunmak zorundadır; bu beyan, tarafın mümkün olan en yüksek potansiyelini yansıt-

[129] Hojjat Salınımi Turkamani, "From Kyoto to Paris: Problematic Route of State Responsibility for Climate Changes", *Law Review*, 23/4, ss. 321-335, 2021, s. 329.

[130] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", s. 1108 vd.

[131] Alejandro Caparrós, "The Paris Agreement as a Step Backward to Gain Momentum: Lessons From and For Theory", *Revue D'économie Politique*, 126/3, ss. 347-356, 2016, s. 348 vd.

[132] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", s. 1120.

[133] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", s. 1120.

malıdır ve bir önceki sunduğu beyandan daha ileri boyutta bir taahhüt içermelidir.[134] Taraflar herhangi bir zamanda beyanlarını daha iyi hâle getirmek amacıyla düzenleyebilmektedir. 2023 yılından itibaren ve bundan sonra her beş yılda bir taraflar Anlaşma'nın amacına ve uzun vadeli hedeflerine ulaşılmasına yönelik kolektif ilerlemeyi değerlendirmek için Anlaşma'nın uygulanmasının envanterini çıkaracaktır ve yeni ulusal katkı beyanlarının bir önceki envanter çalışmasının sonuçlarına göre şekillenmesi öngörülmektedir.[135]

Uluslararası gözden geçirme mekanizmasının etkin şekilde çalışabilmesi için şeffaflığın doğru bir şekilde sağlanması gerekmektedir. Bu mekanizma sonucunda devletler üzerinde belirli bir yaptırım uygulanmasa bile taraflar arasındaki akran baskısı ve beş yılda bir tekrarlanacak oturumlarda hangi tarafların hangi taahhütlerini ne derecede yerine getirebildiklerinin tespit edilmesi, taahhütlerin yerine getirilme ihtimalini artırması açısından önem arz etmektedir. Beş yılda bir yapılan gözden geçirme oturumlarında taraflar hangi ülkelerin önceki taahhütlerini yerine getirdiğini ve sıcaklık hedefine ulaşmak için yeni ve daha iddialı taahhütlere ihtiyaç olup olmadığını tespit edebilecektir. Uluslararası beklentilerin gerisinde kalan ülkelere karşı "isimlendirme ve utandırma" stratejisi kullanılırken; taahhütlerin başarılı bir şekilde uygulanması ise güveni güçlendirecek ve iş birliğini artıran olumlu bir sarmal yaratacaktır. İsimlendirme ve utandırma mekanizmaları, genellikle resmi uyum ve yaptırım süreçlerinin mevcut olmadığı ya da çalışmadığı durumlarda bir yedek mekanizma olarak Uluslararası Çalışma Örgütü'nden insan hakları organlarına ve kurumsal sosyal sorumluluk kurumlarına kadar çeşitli küresel yönetişim bağlamlarında faaliyet göstermektedir. Ülkeler de gelecekte başkalarıyla iş birliği yapmaları kendi çıkarlarına olduğundan davranışlarının kolektif olarak değerlendirilmesini önemsemektedir. Bununla birlikte ülkelerin taahhütleri ve fiili uygulamalar arasında büyük farklar olduğunda ülkelerin güvenlerinin ve azimlerinin azalmasına ilişkin olarak aşağı doğru bir sarmal oluşma ihtimali de yer almaktadır.[136]

Akran baskısı ile "isimlendirme ve utandırma" stratejisinin birkaç on yıl boyunca istikrarlı şekilde işe yarayıp yaramayacağının tartışmaya açık olduğu ifade edilebilir. Uluslararası itibar önemli bir husus olsa da ülkeler maliyet ve fayda hesabı yaparak ülke içi çıkarlara ağırlık vermeyi tercih edebilmektedir. Mali, siyasi ya da ekonomik kriz içinde olan ülkeler seçmenlerin ihtiyaçlarına, yerel endüstri ve ulusal ekonominin büyümesine gönüllü ve bağlayıcı olmayan Anlaşma taahhütlerine göre öncelik verebilmektedir. Özellikle maliyet, hükümetlerin ulusal katkı beyanlarını sunarken yüksek hedeflerden kaçınmalarına yol açacak bir unsur olacaktır. Örneğin ABD'nin 2 derecenin ötesinde bir ısınmayı önleyebilmek için gerekli olan politikayı izlemesinin maliyetinin trilyonlarca dolar olduğu tahmin edilmektedir. Salınım azaltımı için harcanması gereken yüksek maliyetler göz önünde bulundurulduğunda hükümetlerin düşük hedefler içeren bir ulusal katkı beyanı sunmalarının ve yapabilecekleri tüm katkının belirtilen hedef olduğunu ifade etmelerinin önünde bir engel bulunmamaktadır. 2011'de Kyoto Protokolü'nden çekilen Kanada'nın önemli bir misillemeyle karşı karşıya kalmaması ve sadece birkaç yıl sonra Paris Anlaşması müzakerelerine kabul edilmesi, ABD'nin Anlaşma tarafı olmaktan çekildikten sonra tekrar taraf olarak katılabilmesi "isimlendirme ve utandırma" stratejisinin yeterli bir yaptırım olmadığını göstermektedir. Yine de 190'dan fazla ülkenin katılımda ve taah-

[134] Ralph Bodle/Lena Donat/Matthias Duwe, "The Paris Agreement: Analysis, Assessment and Outlook", *Carbon & Climate Law Review*, 10/1, ss. 5-22, 2016, s. 9.

[135] Noah M. Sachs, "The Paris Agreement in the 2020s: Breakdown or Breakup?", *Ecology Law Quarterly*, 46/3, ss. 865-910, 2019, s. 874.

[136] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", s. 1121.

hütte bulunarak iş birliğine girmesi karşılıklı güvene dayalı bir sürecin gelişebileceğine dair umut barındırmaktadır.[137]

Türkiye Paris Anlaşması'nı 22/4/2016'da New York'ta gerçekleştirilen Yüksek Düzeyli İmza Töreni'nde 175 ülke temsilcisiyle birlikte imzalamıştır. 7/10/2021'de Cumhurbaşkanı kararı ile onaylanarak iç hukuk onay süreci tamamlanan Anlaşma'nın onay belgesi 11/10/2021'de BM Genel Sekreterliğine tevdi edilmiştir. Türkiye ulusal beyanında gelişmekte olan bir ülke olarak katılımcı olduğunu belirtmiştir. Türkiye 20/09/2015 tarihinde 2030 yılı itibarıyla gerçekleşmesi öngörülen salınım azaltımı hedefini %21 olarak açıklamıştır, söz konusu beyan Türkiye bu tarihte Anlaşma tarafı olmadığı için *niyet edilen* ulusal katkı beyanı olarak adlandırılmaktadır. 2022'de Mısır'ın Şarm El-Şeyh şehrinde gerçekleştirilen COP 27'de daha önce ilan edilen 2030 yılına kadar %21'e varan azaltım hedefinin %41'e yükseltildiği ve böylece yaklaşık 500 milyon ton salınım azaltımı yapılacağı açıklanmıştır. Ayrıca Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 2053 yılı için net sıfır emisyon hedefine sahip olunduğu ilan edilmiştir.[138] Artan nüfus ve ekonomik faaliyetler sera gazı salınımını artırmakta ve bu da salınım azaltılmasında yalnızca kendi ulusal kaynaklarına dayanan Türkiye'yi mali açıdan zorlamaktadır. Türkiye Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nden aldığı hak uyarınca kendini gelişmekte olan ülke olarak ayrıştırarak bu zorluğun üstesinden gelmektedir.[139]

E. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) Kapsamında 13. Hedef: İklim Eylemi

Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetlerinden ödün vermeksizin mevcut nesillerin ihtiyaçlarını karşılayan kalkınmadır.[140] 2015 yılında tüm BM üye devletleri tarafından kabul edilen 2030 SKH Gündemi tüm dünya için barış ve refah sağlamaya yönelik bir plan sunmakta olup bu gündem acil çağrı niteliği taşıyan 17 sürdürülebilir kalkınma hedefinden oluşmaktadır. Yoksulluğun ve diğer yoksunlukların sona erdirilmesinin, sağlık ve eğitimi iyileştiren, eşitsizliği azaltan ve ekonomik büyümeyi teşvik eden stratejilerle birlikte olması gerektiğini kabul eden bu hedefler, aynı zamanda iklim değişikliğiyle mücadele ve doğanın korunmasını da kapsamına almaktadır. "İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek" SKH kapsamında 13. amacı[141] oluşturmaktadır.[142] SKH, Paris Anlaşması kadar somut hedefler ya da sınırlayıcı standartlar önermemektedir ancak iklim değişikliğine uyum

[137] Noah M. Sachs, a.g.e., s. 876 vd.

[138] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Paris Anlaşması".

[139] İzzet Arı, "Türkiye's Climate Policy", *Insight Turkey*, 24/2, ss. 89-112, 2022, s. 107.

[140] Inga T. Winkler/Carmel Williams, "The Sustainable Development Goals and Human Rights: A Critical Early Review", *The International Journal of Human Rights*, 21/8, ss. 1023-1028, 2017, s. 1024.

[141] Sürdürülebilir Kalkınma Amacı 13: "*13.1.* İklimle ilgili tehlikelere ve doğal afetlere karşı dayanıklılığın ve uyum kapasitesinin bütün ülkelerde güçlendirilmesi, *13.2.* İklim değişikliğiyle ilgili önlemlerin ulusal politikalara, stratejilere ve planlara entegre edilmesi, *13.3.* İklim değişikliği *azaltım, iklim değişikliğine uyum, etkinin azaltılması ve erken uyarı konularında eğitimin, farkındalık yaratmanın ve insani ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi, 13.a Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne taraf olan gelişmiş ülkeler tarafından üstlenilen, anlamlı azaltım eylemleri ve uygulamada şeffaflık bağlamında, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını ele almak için 2020'ye kadar yıllık 100 milyar doların ortaklaşa seferber edilmesi taahhüdünün uygulanması ve Yeşil İklim Fonu'nun sermayelendirme yoluyla olabildiğince kısa sürede tam olarak faaliyete geçirilmesi, 13.b Kadınlara, gençlere, yerel topluluklara ve dışlanmış gruplara odaklanarak en az gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan küçük ada devletlerinde iklim değişikliğiyle ilgili etkili planlama ve yönetim kapasitesini artıracak mekanizmaların desteklenmesi.*"

[142] United Nations Department of Economic and Social Affairs, "Sustainable Development: The 17 Goals", https://sdgs.un.org/goals, (E.T.: 8/1/2024).

ve salınım azaltımı konusunda uluslararası toplumun ulaşmaya çalışması gereken hedefler ana hatlarıyla belirlenmiştir.[143]

BM İnsan Hakları Konseyi tarafından Ekim 2021'deki 48. oturumda iklim değişikliği bağlamında insan haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda çalışacak özel raportörlük oluşturulmuş ve raportörün görevleri belirlenmiştir. Bu görevler iklim değişikliğinin insan haklarından tam ve etkili bir şekilde yararlanılmasını nasıl etkilediğini incelemek, tespit etmek, iyi uygulamaları, stratejileri ve politikaları belirleyerek teşvik etmek ve tavsiyelerde bulunmak olarak sıralanmıştır. Ayrıca farkındalık artırmak, teknik yardım ve kapasite geliştirmek, tüm insanlığı kapsayıcı bir bakış açısını çalışmalara entegre etmek, uluslararası seviyede iş birliğini teşvik etmek ve paydaşlarla yakın bir şekilde çalışmak da diğer görevlerini oluşturmaktadır.[144]

F. Avrupa Yeşil Mutabakatı

AB mevzuatında iklim hukukunun temeli AB Antlaşması'nın 3'üncü maddesi, AB'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın 191/2'nci maddesi ve AB Temel Haklar Şartı'nın 37'nci maddesine dayanmaktadır. İklim değişikliğinin acil eylem gerektiren bir konu olarak ortaya çıkmasıyla beraber Avrupa Konseyi AB'nin iklim hedeflerinin yeni kapsamı konusunda bir karara varmıştır. Aralık 2019'da açıklanan Avrupa Yeşil Mutabakatı ile karbon salınımının 2030'a kadar en az %55 azaltılması ve 2050'ye kadar sıfır karbondioksit salınımlı bir ekonomiye geçiş stratejisi benimsenmiştir. Bu stratejinin çıkışı Paris Anlaşması ve 2030 SKH gibi uluslararası hukukun önemli adımlarının ardından iklim hukukunu AB hukuk düzeninin bir parçası haline getirecek bir dizi yasal gelişme ve siyasi taahhüt ihtiyacından kaynaklanmıştır. Sonucunda ise AB'nin 2050'ye kadar modern, kaynakları verimli kullanan, rekabetçi bir ekonomiye sahip, adil ve müreffeh bir toplum hâline dönüştürülmesi amaçlanmaktadır.[145]

Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın üç temel hedefi bulunmaktadır. Birincisi AB'yi yeşil dönüşümde küresel bir lider hâline getirmek, ikincisi AB ekonomisini sürdürülebilir bir gelecek için dönüştürmek ve üçüncüsü Avrupa İklim Paktı oluşturmaktır. Belirtilen hedeflere ulaşma için Avrupa Komisyonu, Avrupa İklim Yasası gibi geçici yasama araçları ve politikalarını uygulamaya koymakta ve gerektiğinde iklimle ilgili politika araçlarını revize etmektedir. Avrupa İklim Yasası çatısı altında 2050'ye kadar olan bağlayıcı hedefler yasaya dönüştürülecek ve daha fazla finansman kaynağı bir araya getirilecektir. Mutabakat'ın çelik, kimya ve çimento gibi enerji yoğun endüstriler de dâhil olmak üzere temiz ve döngüsel bir ekonomi; sürdürülebilir akıllı hareketlilik; çevre dostu gıda sistemi; ekosistemlerin ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi çeşitli hususları ele alan bütünsel ve geniş kapsamlı bir proje olması amaçlanmaktadır.[146]

AB, Avrupa Yeşil Mutabakatı ve iklim politikasının bir parçası olarak Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) ile yeşil dönüşümün yaratacağı maliyet karşısında Avrupa'nın rekabetçiliğinin korunması, üretimin AB dışına kaymasının engellenmesi ve bir yandan da iklim değişikliği ile mücadele çabasının

[143] Kristen Cordell, "Climate Cooperation and Competition: Leveraging Sustainable Development Goal 13", *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, 2021, s. 2.

[144] OHCHR, "About the Mandate: Special Rapporteur on Climate Change", https://www.ohchr.org/en/specialprocedures/sr-climate-change/about-mandate, (E.T.: 9/1/2024).

[145] Alicja Sikora, "European Green Deal – legal and financial challenges of the climate change", *ERA Forum*, 21, ss. 681-697, 2021, s. 682 vd.

[146] Steven Verschuur/Cecilia Sbrolli, "The European Green Deal and State Aid: The Guidelines on State Aid for Environmental Protection and Energy Towards the Future", *European State Aid Law Quarterly*, 19/3, ss. 284-289, 2020, s. 284 vd.

artırılmasını hedeflemektedir. AB içerisinde esneklik mekanizması kapsamında 2005'ten beri uygulanan salınım ticaretindeki karbon fiyatlandırmasının[147] SKDM kapsamına giren ürünlerin ithalatında da uygulanması öngörülmüştür. Bu aynı zamanda salınım ticareti kapsamında şirketlerin üretimlerini, iklim değişikliğiyle mücadele çabası AB seviyesinde olmayan ülkelere kaydırması sonucu karbon kaçağı ortaya çıkması riskini engelleyici bir mekanizma işlevi görmektedir. Nitekim salınım ticaretine eşdeğer maliyetler ithalatçılar tarafından yüklenilecektir.[148]

Gümrük Birliği kapsamında AB ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin bu yaşanan gelişmelerden etkilenmemesi kaçınılmazdır. Gelişmelerin takibi ve adaptasyonun sağlanması amacıyla bir yol haritası tespit edilmiş ve Yeşil Mutabakat Çalışma Grubu ve Yeşil Mutabakat Eylem Planı'na ilişkin 2021/15 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi 16/7/2021 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Eylem Planı kapsamında sınırda karbon düzenlemeleri, yeşil ve döngüsel ekonomi, yeşil finansman, temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir akıllı ulaşım, iklim değişikliğiyle mücadele, diplomasi, bilgilendirme ve bilinçlendirme konularına yönelik hedefler programlanmıştır.[149]

G. Yeşil İşler

Yeşil iş kavramı hem şimdiki hem de gelecekteki nesiller için çevreyi korumayı, insanlık için daha adil ve kapsayıcı olmayı amaçlayan sürdürülebilir ekonomi ve toplumun simgesi hâline gelmiştir. Bu iş grubu yüksek verimliliğe sahip yapısıyla enerji, hammadde ve su israfının önlenmesine, ekonominin karbondan arınmasına, sera gazı salınımının azaltılmasına, kirliliğin önlenmesine, ekosistem ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına yardımcı olmaktadır. İşletmelerin ve ekonomik sektörlerin çevresel etkilerini azaltarak sürdürülebilir seviyelere çekmekte; çevre kalitesinin korunmasına ve iyileştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Örneğin alternatif bir yakıt türü olan biyoenerji yüksek bir istihdam yaratma potansiyeline sahip olup çevresel ve sosyal yararlar açısından da önemli fırsatlar oluşturmaktadır. [150]

İklim değişikliği ve buna uyum sağlama çabaları, ekonomik ve sosyal kalkınma, üretim ve tüketim, dolayısıyla istihdam, gelir ve yoksulluk üzerinde geniş kapsamlı etkilere sahiptir. Bu sonuçlar, tüm ülkelerdeki çalışan insanlar için, ama özellikle de en az gelişmiş ülkelerdeki ve küçük ada devletlerindeki en kırılgan kesimler için hem büyük riskler hem de fırsatlar barındırmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın iklimin istikrara kavuşturulması ve sürdürülebilir bir çevresel ayak izi ile uyumlu hale getirilmesi, dünya çapında temiz kalkınma ve yeşil, düşük karbonlu ekonomilere doğru ciddi bir geçiş gerektirmektedir. Bu

[147] Karbon fiyatlandırmayla, sera gazı salınımlarının çevresel maliyeti fiyatlandırılmaktadır ve negatif çevresel dışsallıklar içselleştirilmektedir. Elde edilen fiyatlandırma gelirleri ise çevresel amaçlarla kullanılmakta ve yeşil dönüşüm için önemli bir fırsat yaratmaktadır. (Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Karbon Fiyatlandırmada Mevcut Durum ve Trendler 2024 Raporu", https://iklim.gov.tr/karbon-fiyatlandirmada-mevcut-durum-ve-trendler-2024-raporu-haber-4278#:~:text=Karbon%20fiyatland%C4%B1rma%20ara%C3%A7lar%C4%B1%2C%20sera%20gaz%C4%B1,i%C3%A7in%20%C3%B6nemli%20bir%20f%C4%B1rsat%20yaratmaktad%C4%B1r. (E.T.: 24/9/2024).

[148] Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "AB SKDM Bilgi Notu", https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu, (E.T.: 10/1/2024).

[149] Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "Yeşil Mutabakat Eylem Planı ve Çalışma Grubu", https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/yesil-mutabakat-eylem-plani-ve-calisma-grubu, (E.T.: 10/1/2024).

[150] UNEP/International Labour Organization/International Organisation of Employers/International Trade Union Confederation, Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World", UNEP: Nairobi, 2008, s. 1 vd.

geçiş ekonomilerin ve toplumların, Sanayi Devrimi›nin getirdiği ilk dönüşüm kadar geniş kapsamlı ikinci bir büyük dönüşümünü geçireceği anlamına gelmektedir.[151]

Yeşil büyüme anlayışı çerçevesinde çevre ve ekonomi politikalarının bir arada ele alınması gerekmektedir. Dengeli bir ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma eşliğinde çevrenin korunmasını sağlayan, sosyal refahı artıran ve insanı merkezine alan yeşil işlerin istihdam alanını genişleteceği ve insana yakışır işler oluşturacağı beklenmektedir.

H. Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Çalışmaları

Bağımsız kurumlar olan ulusal insan hakları kurumları bireysel ve sistematik insan hakları ihlallerine çözüm bulmak için anayasal yetkiye sahip olmasının yanı sıra hem yargı erkinin hem de hükümetin çalışmalarını faydalı şekilde tamamlamaktadır. Geniş ve esnek bir anayasal yetkiye sahip olmaları; mahkemelerin aksine istedikleri zaman inceleme ve araştırma başlatabilmelerine ve yürütebilmelerine, inceleme ve araştırmalarının konusunu serbestçe seçebilmelerine, bağımsız araştırma kapasitesine başvurmalarına, kapsamlı ve yenilikçi çözüm yolları önermelerine imkân tanımaktadır. İlgili kurum ve kuruluşlardan bilgi ve belge talep edebilmeleri, bunlarla iş birliği yapabilmeleri, raporlama ve tavsiye çalışmaları yapmaları, yetkilerine bağlı olarak yargısal işlemler başlatabilmeleri, alternatif uyuşmazlık çözümü olarak uzlaştırma ve arabuluculuk yapabilmeleri ulusal insan hakları kurumlarının iklim değişikliğinden kaynaklanan insan hakları ihlallerine çözüm aramak için iyi bir konumda olmalarını sağlamaktadır.[152]

İklim değişikliğinin insan hakları temelli bir yaklaşımla ele alınması hak sahiplerinin yükümlülük sahiplerine karşı hak iddia etmelerinin yasal zeminin oluşturmaktadır ve hak sahiplerinin durumlarının güçlendirilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle iklim değişikliğinin insan hakları normları ve prensipleriyle bütünleştirilmesinin iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarının iyileştirilmesine olumlu etkisinin olacağı, bu bütünsel yaklaşımın özellikle iklim değişikliğinden en fazla etkilenen kişilere ve gruplara fayda sağlayacağı dile getirilmektedir.[153] Ulusal İnsan Hakları Kurumları Küresel Ağı (GANHRI) 2020'de gerçekleştirilen yıllık konferansında geniş yetkilere sahip bağımsız kamu kurumları olarak ulusal insan hakları kurumlarına insan hakları temelli iklim eylemini teşvik etmek için bireysel ve kolektif olarak çalışma taahhüdü vermiştir ve yayınlanan bildiriyle iklim adaleti için çalışılacak yöntemler ortaya koyulmuştur. İklim değişikliğine ilişkin raporlama yapılması, tavsiyelerde bulunulması, politika önlemlerinin teşvik edilmesi, projeler öncesi olası risk ve değerlendirmelerin takibi, iklim eylem politikaları için savunuculuk yapılması, iklim değişikliğine ilişkin başvuruların şikâyet mekanizmasına dâhil edilmesi ve etkili çözüm yolu sağlanması ulusal boyutta taahhütler arasında sayılmıştır. Politika yapıcılar, sivil toplum ve diğer paydaşlar arasında köprü görevi görme, fikir alışverişi için platform sağlama, eyleme geçmeyi teşvik etmek üzere ulusal, bölgesel ve uluslararası süreçlere katılım sağlama ise uluslararası boyuttaki taahhütlerdir. Ulusal insan hakları kurumları bu görevleri üstlenirken bölgelerindeki ulusal insan hakları kurumları ağlarıyla toplu olarak ve GANHRI ile BM sistemi ile uyumlu

[151] A.g.e., s. 2 vd.

[152] WaterLex, "Climate Change and Health: The Role of national Human Rights Institutions", https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/Impact/Waterlex.pdf, (E.T.: 8(1/2024).

[153] Feza Sencer Çörtoğlu, "İklim Değişikliğine İnsan Hakları Temelli Yaklaşım: İnsan Hakları ve İklim Değişikliği Bütünleşmesi", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), (der.) Pelin Babaoğlu/ Mücahit Yasin Zabunoğlu, Göktuğ Ofset Yayıncılık Matbacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara, 2024, s. 52 vd.

olarak hareket edecektir.[154] 2020 yılında GANHRI Yıllık Konferansı'nda, dünyanın dört bir yanındaki ulusal insan hakları kurumları, gelecek nesiller için çevreyi ve biyoçeşitliliği korumanın önemini kabul etmiş ve iklim adaleti için çabalama taahhüdünde bulunmuşlardır. Üyelerini bu önemli çabada daha fazla desteklemek için GANHRI, İnsan Hakları ve İklim Değişikliği Konusunda Ulusal İnsan Hakları Kurumları İçin Pratik Kılavuz'u[155] yayınlamıştır. Kılavuzun temel amacı, ulusal insan hakları kurumlarının iklim değişikliği ve iklim eylemlerini kendi insan hakları görev alanlarına entegre etmelerine yardımcı olmaktır. Çalışma, küresel iklim krizinin yaşam, sağlık, gıda, barınma ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakları da dahil olmak üzere insan haklarının eksiksiz kullanımını doğrudan tehdit ettiğini vurgulamaktadır. Rehber, iklim eylemi konusunda ulusal insan hakları kurumları için iki ana hedef belirlemektedir:

- Hükümetleri ve özel sektörü sera gazı emisyonlarını azaltmaya, iklim etkilerine uyum sağlamaya ve dayanıklılık oluşturmaya teşvik etmek.
- İklim değişikliğiyle mücadele ve uyum tedbirlerinin uluslararası insan hakları standartlarına tam uyum içinde yürütülmesini sağlamak.

GANHRI, Kasım 2024'te; Bakü, Azerbaycan'da düzenlenen COP29 için açık bir mektup yayımlamıştır. Mektubun temel amacı; devletleri iklim değişikliğiyle mücadele politikalarının, müzakerelerinin ve taahhütlerinin merkezine insan haklarını yerleştirmeye davet etmektir. Mektupta önem arz eden başlıca hususlar:[156]

- İklim finansmanı taahhütlerinde insan haklarına öncelik verilmesi,
- İnsan haklarının ulusal iklim hedeflerinin merkezine yerleştirilmesi,
- Adil ve insan hakları odaklı bir kayıp ve hasar fonu oluşturulması,
- Uyum politikalarının, ülke odaklı, kapsayıcı ve katılımcı, cinsiyete duyarlı ve yerel olarak yönetilen bir yaklaşımla insan hakları ilkelerinin entegre edilmesi gerekliliği
- COP 29'a katılan tüm tarafları insan hakları savunucularının haklarını tanımaya ve iklim adaleti için savunuculuk yapan tüm bireyler için güvenli, açık ve kapsayıcı bir katılım sağlanması.

Ulusal insan hakları kurumları insan haklarının korunması ve güçlendirilmesi işleviyle iklim değişikliğinden kaynaklanan insan hakları ihlallerinin önlenmesine yönelik olarak katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda iklim değişikliğinin ve iklim politikalarının belirli insan hakları üzerindeki etkilerinin izlenmesi, analiz edilmesi ve raporlanması, politika önerileri oluşturulması, çeşitli paydaşların olduğu forumlar oluşturulması, izleme ve değerlendirme araçlarının geliştirilmesi ve uygulanması gibi çeşitli yöntemler izlenmektedir. Örneğin Honduras'ın ulusal insan hakları kurumu olan *Comisionado Nacional de los Derechos Humanos en Honduras* iklimin şiddetlendirdiği kuraklığın küçük çiftçiler ve onların üretimine bağımlı olanlar üzerindeki etkilerini incelemiş, ayrıca iklim değişikliğinin orman yangınları ve zararlı böceklerin yayılması yoluyla ormanlar üzerindeki etkilerini belgeleyen raporlar yayınlamıştır. Ulusal insan hakları kurumları, BM Evrensel Periyodik

[154] GANHRI, "Climate Change and Human Rights", https://ganhri.org/climate-change-and-hr/, (E.T.: 8/1/2024).

[155] GANHRI, "Practical Guidance for NHRIs on Addressing Human Rights and Climate Change", https://ganhri.org/wp-content/uploads/2022/10/Practical-Guidance-for-NHRIs-on-Addressing-Climate-Change_EN.pdf, (E.T.: 14/8/2026).

[156] GANHRI, "Integrating Human Rights into the International Climate Negotiations: GANHRI Open Letter to COP 29", https://ganhri.org/wp-content/uploads/2024/11/GANHRI-Open-Letter-COP29.pdf, (E.T.: 14/8/2026).

İnceleme ve insan hakları sözleşmesi organlarının gözden geçirme süreçlerini kendi etkinlikleri hakkında rapor vermek için giderek daha fazla kullanmakta olup insan haklarının korunmasına yönelik politikalarını ve bulgularını uluslararası ve bölgesel insan hakları kuruluşlarına sunarak hükümetlerin çabalarına dair bağımsız bakış açısı sağlamaktadır.[157]

Paris İlkeleri kapsamında zorunlu olmamakla birlikte ulusal insan hakları kurumları başvuranlardan şikâyetler alarak inceleme yapabilmektedir. İklimle ilgili şikâyetlerin incelenmesi sonucu verilecek kararlar aracılığıyla ulusal insan hakları kurumları, iklim değişikliğinin oynadığı rolü araştırma ve sorumluluğun tespitinde bulunma imkânına sahiptir. Örneğin Hırvatistan Ombudsmanlığı hava kirliliğinin sağlığa olumsuz etkileri hakkında aldığı çok fazla şikâyet üzerine verdiği kararlarda iklim değişikliğini mercek altına almıştır.[158] Eylül 2015'te ise Greenpeace Güneydoğu Asya (*Greenpeace Southeast Asia*), Filipin Kırsal Yeniden Yapılanma Hareketi (*the Phillippine Rural Reconstruiction Movement*) ve bir dizi başka grup Filipinler İnsan Hakları Komisyonuna fosil yakıt üreticisi 47 karbon devinin insan haklarına saygı gösterme sorumluluğunun ihlal edilip edilmediğinin araştırılmasını talep eden bir dilekçe sunmuştur. Bu dilekçe üzerine Komisyon soruşturma yapma, tavsiye verme ve izleme yetkisi olduğu, dilekçe konusunun da insan hakları meselelerine ilişkin ulusal kamu soruşturması yürütme özel yetkisi kapsamında olduğu gerekçesiyle dilekçede yer alan soruşturma talebini kabul etmiştir ve soruşturmanın çekişmeli olmaktan ziyade diyaloğa dayalı, gerçekleri ortaya çıkarıcı nitelikte olacağını ifade etmiştir. Böylece ilk kez bir devlet kurumu fosil yakıt üreticilerinin iklim değişikliğindeki insan hakları sorumluluğuna ilişkin harekete geçmiştir.[159]

Filipinler İnsan Hakları Komisyonu başvuranlardan aldığı dilekçe üzerine yürüttüğü kamu soruşturmasının raporunu[160] yayımlamıştır. Raporda iklim değişikliği ve insan hakları arasındaki bağlantı derinlemesine bir şekilde incelenmiş ve üreticilerin iklim değişikliğine etkileriyle bağlantılı olarak insan haklarını ihlal ettikleri sonucuna varılmıştır. İklim değişikliğinin insan kaynaklı nedenlerinin hem ölçülebilir hem de önemli olduğu, fosil yakıt endüstrisinin en azından 1965'ten beri sera gazlarının iklime etkileri hakkında bilgi sahibi olduğu ve ürünlerinin kullanımının zararlı olmadığı konusunda kamuoyunu ikna etme odaklı bir çaba içinde olduğu vurgulanmıştır. Rapor sonucunda kasıtlı gizlemeyle küresel ekonominin temiz enerjiye geçişinin geciktirilmesi, rayından çıkarılması ve engellenmesine yönelik tüm eylemlerin sorumluluk için temel oluşturabileceği ve en azından ahlaka aykırı olduğu ifade edilmiştir. Rapora göre iklim değişikliği, olağandışı hava olayları, doğal afetler ve diğer zararlı olayların sıklığının artması yalnızca Filipin Anayasası'nda değil uluslararası temel insan hakları sözleşmelerinde yer alan yaşam, sağlık, gıda, su ve yeterli barınma hakkı dâhil olmak üzere yerleşik hakları olumsuz etkilemektedir. Bu sonuca ulaşırken IPCC'nin bilimsel kanıt ve araştırma raporlarından yararlanmanın yanı sıra iklim değişikliğinin Filipin halkı üzerindeki etkisini araştırmak üzere uzun zamanı kapsayan bir bilgi toplama işlemi gerçekleştirilmiştir. Bilgi toplanırken de balıkçı, çiftçi, akademisyen gibi topluluk temsilcilerinin beyanlarından, belgelenmiş kanıtlardan, bilirkişi raporlarından, çeşitli bilim adamları, hukukçu, insan hakları uzmanları, araştırmacı ve tıp uzmanlarının ifadelerinden yararlanılmıştır. Rapor bağlayıcı olmamakla birlikte özellikle Filipinler'de hukuki yollara başvuracak davacılar

[157] Center for International Environmental Law (CIEL)/The German Institute for Human Rights, *Climate Change and Human Rights: The Contributions of National Human Rights Institutions. A Handbook*, German Institute for Human Rights, 2020, s. 27 vd.

[158] A.g.e., s. 32.

[159] Keely Boom/Iman Prihandono/Nadirsyah Hosen, "A Mandate to Investigate the Carbon Majors and the Climate Crisis: The Philippines Commission on Human Rights Investigation", *Australian Journal of Asian Law*, 23/1, ss. 57-76, 2022, s. 57 vd.

[160] Commission on Human Rights of the Philippines, "National Inquiry on Climate Change Report", 2022.

için yol göstericidir ve insan haklarının iklim değişikliğinin etkileri bağlamında giderek önem kazandığını göstermektedir.[161]

İnsan hakları temelli iddiaların çoğu hükümet organlarına karşı olsa bile doğrudan şirketlere karşı yargıya başvurma sayılarında da artış yaşanmakta olup bu durum karbon yoğun endüstri şirketleri için bir risk oluşturmaktadır ve kurumsal risk yönetimlerini etkilemektedir. Nitekim Komisyon, soruşturmanın amacının iklim değişikliği ile ilgili temel hak ve görevlerin belirlenmesine ya da detaylandırılmasına yardımcı olmanın yanı sıra kurumsal davranış standartlarını yükseltmek olduğunu belirtmiştir. Bu amaç kapsamında raporda karbon yoğun endüstri şirketleri, hükümetler, finans kuruluşları ve yatırımcılar, BM ve diğer uluslararası organlar, ulusal insan hakları kurumları, mahkemeler, sivil toplum kuruluşları (STK'lar), hukukçular ve dünya vatandaşlarını kapsayıcı şekilde tavsiyelerde bulunulmuştur.[162]

Avrupa Ulusal İnsan Hakları Kurumları Ağı (ENNHRI) *Duarte Agostinho ve Diğerleri/Portekiz ve Diğerleri*[163], *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri/İsviçre*[164], *Carême/Fransa*[165] gibi dönüm noktası niteliğindeki iklim davalarında üçüncü taraf olarak davalara müdahil olmak için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Büyük Daire'ye başvurmuştur. Bu başvurular AİHS'nin 2'nci maddesi kapsamında yaşam hakkı ve 8'inci maddesi kapsamında özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının korunması için devletlerin iklim değişikliğiyle etkin şekilde mücadele etme sorumluluğunun altını çizmektedir. *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve diğerleri* davasında, devletin halkı iklim değişikliğinin etkilerinden korumak için yeterince çaba göstermediğinden şikâyet edilmektedir. *KlimaSeniorinnen/İsviçre* davasında, İsviçre'nin sera gazı salınımını yeterince azaltmayarak halkın yaşam ve sağlık hakkını tehlikeli sıcak hava dalgalarının etkilerinden korumaya yönelik pozitif yükümlülüğünü ihlal ettiğinden şikâyet edilmektedir. *Carême/Fransa* davasında ise salınım azaltımı yapılmamasının *Grande-Synthe* sahil kasabasında daha tehlikeli sıcak hava dalgalarına ve deniz seviyesinin yükselmesine yol açtığından şikâyet edilmektedir. Adı geçen üç davada da AİHM'nin üç dairesi AİHS'nin yorumlanmasında çıkan ciddi sorunlardan ve davanın AİHS'de yer alan hakların korunması üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasından dolayı yargı yetkisini Büyük Daire'ye devretme kararı almıştır. Üçüncü taraf olarak davalara müdahil olan ENNHRI davalarda ortaya çıkan hukuki ve olgusal soruların değerlendirilmesinde AİHM'e yardımcı olmak amacıyla olgular ya da esaslar hakkında yorum yapmaksızın bağımsız yazılı beyanlarda bulunmaktadır.[166]

ENNHRI dava sürecine müdahalesinde; devletlerin kendi topraklarındaki insanları, etkin kontrolleri altındaki sera gazı salınımının zararlı etkilerinden korumaları gerektiğini beyan etmiştir. Böylece AİHM'yi, savunmasız bireyleri geri dönüşü olmayan ve gittikçe artan iklimin zararlarından korumak için gücünü

[161] The International Comparative Legal Guides, "Environmental, Social & Governance Law Philippines Climate Change Report: Implications for Carbon Majors 2023-2024", https://iclg.com/practice-areas/environmental-social-and-governance-law/08-philippines-climate-change-report-implications-for-carbon-majors, (E.T.: 13/1/2024).

[162] A.g.e.

[163] AİHM, *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve diğerleri*, B. No: 39371/20, 13/11/2020.

[164] AİHM, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri/İsviçre*, B. No: 53600/20, 17/3/2021.

[165] AİHM, *Carême/Fransa*, B. No: 7189/21, 7/6/2022.

[166] ENNHRI, "ENNHRI Intervenes Before the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in Three Historic Climate Cases", https://ennhri.org/news-and-blog/ennhri-intervenes-before-the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-in-three-historic-climate-cases/, (E.T.: 11/1/2024).

kullanmaya ve bireysel hakları korumaya davet etmiştir.[167] Çünkü AİHS'ye taraf bir devletin yargı yetkisi, kendi etkin kontrolü altındaki sera gazı salınımlarını da kapsamaktadır ve en azından kendi topraklarından çıkarılan fosil yakıtlardan kaynaklanan bölgesel zararı içermelidir. ENNHRI ayrıca ihlallerin birden fazla devlete atfedilebileceğini, kısmen devletin yetki alanı dışındaki faktörlere de atfedilebileceğini, bu nedenle iklim zararının doğrudan devletlerin ve kuruluşların sera gazı salınımlarından kaynaklanmasının bir önemi olmadığını belirtmiştir. Örneğin; Alman Anayasa Mahkemesi, Almanya'nın iklim değişikliğini tek başına durduramayacak durumda olmasına rağmen sorumluluktan kaçamayacağına karar vermiştir.[168] Bu gerekçelere dayanarak ENNHRI, devletlerin bölgesel iklim zararını artırmaktan sorumlu tutulabileceğini çünkü bir devletin iklim değişikliğini azaltma çabasının başka bir yerdeki sera gazı salınımı artışının hızını yavaşlatacağını ifade etmiştir.[169]

ENNHRI üçüncü taraf olarak müdahil olduğu davalardan bir diğeri de *Greenpeace Nordic ve Diğerleri/Norveç*[170] davasıdır. Davada Norveç makamlarının Barents Denizi'nde petrol arama ruhsatı verilmesine ilişkin 2016 tarihli kararının iklim değişikliği bakımından doğuracağı sonuçlar tartışma konusu edilmiştir. Başvuranlar, petrol çıkarılması ve yakılmasının yol açacağı iklim zararlarının yeterince değerlendirilmediğini, ruhsatlandırma sürecinde kapsamlı bir çevresel etki değerlendirmesi yapılmadığını ve devletin bireyleri iklim kaynaklı zararlara karşı koruma yükümlülüğünü yerine getirmediğini ileri sürerek Sözleşme'nin 2'nci ve 8'inci maddelerinin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir.

Üçüncü taraf müdahil olarak ENNHRI, devletlerin Sözleşme'nin 2'nci ve 8'inci maddeleri kapsamındaki usul yükümlülüklerinin değerlendirilmesinde çevresel etkilerin karar alma sürecinin erken aşamalarında ve tüm seçenekler henüz açıkken incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu değerlendirmelerin, plan ve projelerin iklim üzerindeki dolaylı ve önemli etkilerini, özellikle gelecekte ortaya çıkacak yanma emisyonlarını da kapsaması ve Paris Anlaşması'nın sıcaklık hedefleri ışığında yapılması gerektiği belirtilmiştir. ENNHRI ayrıca bu değerlendirmelerin daha sonraki proje aşamalarına ertelenmemesi gerektiğini savunarak Mahkeme'den yeni petrol ve doğal gaz sahalarından kaynaklanacak emisyonların küresel ısınmayı 1,5°C ile, en azından 2°C'nin oldukça altında tutma hedefleriyle uyumluluğunun devletlerce değerlendirilmesini 2'nci ve 8'inci maddeler kapsamında bir yükümlülük olarak kabul etmesini talep etmiştir.

Mahkeme, petrol üretiminin iklim değişikliği üzerindeki etkilerinin, yanma kaynaklı emisyonlar da dâhil olmak üzere, projenin geliştirme ve işletme aşamasında kapsamlı bir çevresel etki değerlendirmesine tabi tutulacağını ve karar öncesinde kamuoyunun bilgilendirilerek görüşlerinin alınacağını dikkate almıştır. Mevcut yasal çerçevenin etkili biçimde uygulanmasını engelleyen yapısal bir sorun bulunmadığını belirten Mahkeme, çevresel etki değerlendirmesinin daha sonraki bir aşamaya bırakılmasının tek başına Sözleşme'nin 8'inci maddesi bakımından yetersiz koruma oluşturmadığı sonucuna varmıştır. Ayrıca değerlendirmelerin güncel ve yeterli bilgiye dayanması ve projelerin kümülatif sera gazı etkilerinin göz önünde

[167] ENNHRI, "History in the Making: ENNHRI Speaks Before the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in Major Climate Case", https://ennhri.org/news-and-blog/history-in-the-making-ennhri-speaks-before-the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-in-major-climate-case/, (E.T.: 11/1/2024)

[168] German Constitutional Court, Neubauer/Germany, BvR 2656/18, 24/3/2021., para. 149

[169] ENNHRI, "Written Observations in Application No. 39371/20: Duarte Agostinho et Autres c. Portugal et 32 Autres", https://ennhri.org/wp-content/uploads/2022/12/ENNHRI-3rd-party-intervention-Duarte-v.-Portugal-others.pdf (E.T.: 11/1/2024).

[170] AİHM, Greenpeace Nordic ve Diğerleri/Norveç, B. No: 34068/21, 28/10/2025.

bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu gerekçelerle Mahkeme, oybirliğiyle ihlal bulunmadığına karar vermiştir.

ENNHRI 25/6/2024 tarihli açıklamasında[171] Avrupa Konseyi üyesi devletlere Avrupa düzeyinde sağlıklı bir çevre hakkını tanıyan bağlayıcı bir hukuki düzenleme kabul etme çağrısında bulunmaktadır. Açıklamada AİHM'nin sağlıklı çevre hakkını müstakil bir hak olarak tanımamış olması nedeniyle normatif korumadaki boşlukların bulunduğu vurgulanmaktadır. ENNHRI, etkili bir denetim ve adalete erişim mekanizmasıyla desteklenen bağlayıcı bir düzenlemenin tercihen AİHS'ne ek bir protokol yoluyla kabul edilmesini önermektedir.

Sağlıklı çevre hakkının tanınmasına yönelik başlıca çekinceler; hakkın içeriğinin belirsizliği, dava sayısında artışa yol açabileceği ve yargı organlarının devletlerin çevre politikalarına ilişkin takdir alanına müdahale edebileceği yönündedir. Bununla birlikte ENNHRI, Avrupa Konseyi bölgesindeki ulusal insan hakları kurumlarının deneyimleri ve ulusal yargı içtihatlarının, bu hakkın uygulanmasının yükümlüler açısından makul sorumluluklar doğurduğunu ve mahkemeler bakımından yönetilebilir nitelikte olduğunu ortaya koyduğunu belirtmektedir.

Ulusal insan hakları kurumları iki taraflı olarak, bölgesel ya da uluslararası ağlar aracılığıyla iş birlikleri gerçekleştirmekte; konuyla ilgili kolektif çalışmalarını ilerletmek, gelecekteki politika yönlerini belirlemek ve ortak faaliyetler planlamak için ortak bildiriler üretmektedir. 2015'teki COP 21 öncesinde *St. Julian Deklarasyonu'nu* imzalayan ulusal insan hakları kurumları insan hakları yükümlülüklerinin iklim eylemini nasıl etkilediğine dair anlayışlarını artırmak, iklim değişikliği politikalarında insan haklarının korunmasını sağlayacak araçlar geliştirmek, ulusal ve uluslararası iklim çerçevelerini insan haklarıyla bütünleştirmeye teşvik etmek de dâhil olmak üzere bir dizi eylemde bulunmayı taahhüt etmişlerdir. Ayrıca ENNHRI 2019 yılında iklim değişikliğiyle ilgili ortak eylemler konusunda bölgedeki ulusal insan hakları kurumlarının daha fazla katılımını ve iş birliğini teşvik etmek için bir alt çalışma grubu oluşturmuştur. GANHRI de aynı şekilde uluslararası tematik konferanslara ve yıllık toplantılara ev sahipliği yapmaktadır ve bu etkinlikler ulusal insan hakları kurumlarının eylemlerini koordine etmeleri ve deneyimlerini paylaşmaları için önemli bir fırsat sunmaktadır.[172]

I. Mahkemelerin Çalışmaları

İklim değişikliğiyle mücadeleye katkıda bulunmak açısından ulusal yargı kararları da önemli fırsatlar oluşturmaktadır; mahkemeler anlaşmazlıkları çözerken ya da görüş bildirirken hukuku yorumlamakta ve uygulamaktadır. Yargı aracılığıyla hangi politikaların gerçekleştirileceğine doğrudan karar verilemese de tespitlerde bulunulmaktadır ve şimdiye kadarki sera gazı azaltma ve uyum konusundaki çalışmaların devletin yükümlülüğünü yerine getirmek ve BMİDÇS hedeflerine ulaşmak için yeterli olup olmadığı açıklığa kavuşturulmaktadır. Ayrıca yürütme organı ve özel aktörler davranışlarından sorumlu tutulmakta olup uymak zorunda oldukları iklim değişikliği yasalarına uymaları sağlanmaktadır. Mahkemeler, devletlerin sorumluluğunun belirlenmesinde önemli katkıda bulunmaktadır. Sosyolojik perspektiften bakıldığında ise;

[171] ENNHRI, "Climate Change & Human Rights", https://ennhri.org/our-work/topics/climate-change-human-rights/ (E.T.: 10/8/2026).

[172] CIEL/The German Institute for Human Rights, a.g.e., s. 42.

mahkemelerin güçlendirme işlevinin olduğu da söylenebilir. Nitekim mahkemeler devletlerin, bireylerin ve diğer kurum ve kuruluşların haklarını tartışabilecekleri bir platform olarak iklim değişikliğiyle mücadele eyleminin gelişmesine katkıda bulunabilmektedir. Dolayısıyla mahkemeler devletlerin yerini almazlar ancak belirli bir konuda farkındalığı artırdıklarından ve neyin yapılması gerektiğini, neyin yetersiz yapıldığını ya da hiç yapılmadığını anlamamıza yardımcı oldukları için meşruiyet sağlayıcı olarak hareket etmektedirler.[173]

Ulusal ve bölgesel mahkemeler nezdinde iklim davası açmanın en önemli faydalarından biri yarı yargısal insan hakları organları nezdinde dava açmaya kıyasla bağlayıcı bir kararla sonuçlanma potansiyeline sahip olmasıdır. Özellikle davacılar gelecekteki zararları önlemek için hakkaniyete uygun bir çözümün yanı sıra telafi edici tazminat hakkı da elde edebilmektedir ve böylece somut çözümlere kavuşulmaktadır. Bir diğer faydası ise sivil toplum, özel sektör, akademi ve ulusal medyanın sürece dâhil olması için fırsat sunulmasıdır. Davanın açıldığı yargı alanındaki avukatlar ve yargı mensupları küresel iklim hareketinde önemli oyuncular hâline gelmektedir. Hakları etkilenen kişiler nispeten daha kolay şekilde tanıklık yapabilirken uluslararası ve yurtdışı davalarda bu durum daha külfetli ve maliyetli olmaktadır.[174] İklim değişikliğine ilişkin olarak açılan davaların haksız fiil hükümlerine dayanılarak, kamu zararı gerekçesiyle açılan davalar ve sera gazı salınımı yapan özel şirketlerin iklim değişikliğine orantılı etkisinin olduğu iddia edilen davalar olmak üzere iki grupta toplandığı gözlemlenmektedir. İklim biliminin ve doktrinin gelişmesiyle beraber özellikle 2015 ve sonraki süreçte şirketlerin orantılı etkisine dayanan davaların sayısı artmıştır.[175]

Devletin sorumluluğu resmi olarak ortaya konmadıkça ihlalin hukuki sonuçlarının pratikte etkili olması rastlanan bir durum değildir ve prensipte etkililik için bir kamu temsilcisinin devletin sorumluluğuna ilişkin çağrıda bulunması gerekmektedir. Davacıların ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden doğrudan etkilendiklerini göstermeleri ve belirli zararların iklim değişikliğine atfedilmesini sağlayan kanıtları sunmaları gerekmektedir. Mahkemeler yargılama sürecinde bölgesel ve uluslararası insan hakları hukukunun yanı sıra BMİDÇS, Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması'nı sıklıkla referans göstermektedir ancak uluslararası hukukun ulusal mahkemeler önünde ne ölçüde uygulanabilir olduğu söz konusu hukuk sisteminin niteliğine bağlı olmaktadır. Ulusal mahkemelerin hak temelli bir iklim davasının esasını değerlendirdiği durumlarda davacının, davalı devlet ve hak ihlalleri arasında bir bağlantı kurması gerekmektedir ve bu tespiti nasıl yapacağı ucu açık bir soru olarak kalmaktadır. Uluslararası ve bölgesel insan hakları organları, iklim değişikliğinin zararlarının mutlak ispatının zorluğundan ötürü insan hakları ihlallerinin mantıklı bir neden sonuç bağlantısıyla bile tespit edilebileceğinin altını çizmiştir. Bu yaklaşım devletin pozitif yükümlülüklerine dayanmakta ve ihtiyatlılık ilkesi doğrultusunda çevresel etkilere ilişkin belirsizlik yükünün bir kısmını devlete yüklemektedir. Davalılar ise sorumlu oldukları sera gazlarının küresel toplamın sadece bir kısmını oluşturduğunu ve bu nedenle belirli bir zarara neden olduklarının tespit edilemeyeceğini savunabilirler ve nitekim bu savunmayı da yapmaktadırlar.[176] Sera gazı salınımının gerçekleşmesi ve sonuçlarının doğması arasındaki zaman farkı, iklim değişikliğinin yaşanmasına farklı aktörlerin farklı seviyelerdeki etkileri ve illiyet bağının ispatlanmasının zorluğu yasal yaptırım uygulanmasının önündeki engelleri oluşturmaktadır. Ancak bu konudaki yargısal gelişmeler iklim değişikliğiyle bağlantılı insan hakları ihlallerinden sorumlu

[173] Armando Rocha, a.g.e., s. 101.

[174] Margaretha Wewerinke-Singh, a.g.e., s. 149 vd.

[175] Rabia Ersoy, "İklim Değişikliği Davaları ve Türk Hukukunda İdarenin İklim Eylemsizliğinden Doğan Sorumluluğu", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), s. 103.

[176] Margaretha Wewerinke-Singh, a.g.e., s. 147 vd.

faaliyetleri ve ihmalleri tespit etmek için gerekli metodolojik uyarlamaların oluşmasını ve mücadele sürecinin ivme kazanmasını sağlamaktadır.[177]

AİHM tarafından Haziran 2026'da yayımlanan ve iklim değişikliğine odaklanan bilgi notunda[178] Mahkeme önüne taşınan iklim değişikliğiyle bağlantılı başvurularda; iklim değişikliğinin yaşam koşulları ve sağlık üzerindeki mevcut ve gelecekteki ciddi etkileri ile devletlerin iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılması ve bu etkilere uyum sağlanması konusunda yeterli tedbir almadığı yönündeki iddiaların öne çıktığı belirtilmektedir. Bu başvurularda çoğunlukla AİHS'nin 2'nci maddesinde düzenlenen yaşam hakkı, 3'üncü maddesinde düzenlenen işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağı, 8'inci maddesinde düzenlenen özel ve aile hayatına saygı hakkı ile 13'üncü maddesinde düzenlenen etkili başvuru hakkına dayanılmaktadır.

Bilgi notunda yer alan AİHM verilerine göre iklim değişikliğine ilişkin başvuruların toplam başvurular içerisindeki oranı oldukça düşüktür. Mahkeme önünde derdest olan davaların yaklaşık %0,007'si iklim değişikliğiyle ilgilidir. 2020 yılından bu yana Mahkemeye bu konuda 23 başvuru yapılmış; bunlardan 19'u karara bağlanırken 4 başvuru derdest kalmıştır. Karara bağlanan başvuruların 17'si kabul edilemez bulunmuş veya kayıttan düşürülmüş; iki başvuru ise hükümle sonuçlanmıştır. Bu davalardan birinde Büyük Daire Sözleşme'nin ihlal edildiğine, diğerinde ise Daire Sözleşme'nin 8'inci maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir.

AİHM, bir başvuruyu inceleyebilmek için başvuranın ilgili devletin yargı yetkisi kapsamında bulunmasını, devlete atfedilebilir bir işlem veya tedbirden doğrudan etkilenmiş olmasını ve ileri sürülen şikâyetlerin öncelikle ulusal yargı mercileri önüne taşınmış olmasını aramaktadır. Mahkeme, iklim değişikliği davalarında da ikincillik ilkesine özellikle vurgu yapmakta; ulusal mahkemelere uyuşmazlığı değerlendirme fırsatı verilmeden iklim değişikliğine ilişkin meselelerin doğrudan AİHM tarafından ele alınmasının Sözleşme sisteminin temelini oluşturan ikincillik ve iç hukuk yollarının tüketilmesi ilkeleriyle bağdaşmayacağını belirtmektedir. Bu çerçevede AİHM, kendisinin bir ilk derece mahkemesi olmadığını ve temel olgusal tespitlerin öncelikle ulusal yargı mercilerince yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Urgenda[179] davası kamuoyunda geniş çaplı etki yaratmış; küresel ve ulus ötesi iklim davalarında emsal niteliğinde rol oynamıştır. *Urgenda* kararı çevre ve iklim konusunda devletin pozitif yükümlülükleri olduğunu vurgulayarak aynı konuya ilişkin diğer davalara ilham vermesi açısından önemli bir karardır. Bu davada Hollanda Yüksek Mahkemesi tarafından AİHS'nin "*Yaşam Hakkı*" başlıklı 2'nci maddesi ve "Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı" başlıklı 8'inci maddesine dayanılarak hüküm verilmiştir. Bu maddeler ışığında devletlerin, kişilerin yaşam ve refahına yönelik gerçek ve önemli bir riskin varlığının farkında olması hâlinde uygun tedbirleri almakla yükümlü olduğu ifade edilmiştir ve devletin sera gazı salınımlarını 2020 yılı sonuna kadar 1990 yılına kıyasla en az %25 oranında azaltması emredilmiştir. Yüksek Mahkemenin bu içtihadı gelecekte ve uzun vadede nüfusu tehdit eden iklim değişikliğine ilişkin davaların da önünü açmıştır. Bu davanın ardından *Milieudefensie* adlı STK, petrol şirketi *Shell*'e karşı dava açmıştır ve dava sonucunda *Shell*'in kar-

[177] İzzet Arı/Elif Okkan, "Paris Anlaşması ve Ulusal Katkı Beyanları Kapsamında İnsan Hakları Kavramının İlişkilendirilmesi", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), s. 44.

[178] AİHM, "Focus On: Climate Change" https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/focus-on-climate-change (E.T.: 10/8/2026).

[179] Supreme Court of the Netherlands, *The State of the Netherlands/Stichting Urgenda*, B. No: 19/00135, 20/12/2019.

bondioksit salınımlarını 2030 yılına kadar 2019 yılına kıyasla %45 oranında azaltmasına karar verilmiştir.[180] Benzer şekilde Afrikalı STK olan *Earthlife* sivil toplumu çevre sorunları etrafında harekete geçirme amacına dayanarak Güney Afrika hükümetine açtığı davada[181] haklı bulunmuştur.[182]

AİHM Öneryıldız/*Türkiye*[183] kararında çevresel zararın yaşam hakkını ihlal edebileceğini açıkça belirtmiştir. Çevresel bozulmanın olumsuz etkilerinin yaşam kalitesini etkilemesi ve belirli bir asgari seviyeye ulaşması devletin sorumluluğunu doğurmaktadır. Bu durumda gerek devlet kirliliğe doğrudan kendisi neden olsun gerekse de özel aktörlerin neden olduğu kirliliğe karşı koruma sağlamada başarısız olsun; AİHM, açığa çıkan riskler nedeniyle hayatı tehlikeye girebilecek insanların etkili şekilde korunmasını sağlamaya yönelik pratik önlemlerin alınmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir.[184]

Çevresel bozulmanın olumsuz etkilerini konu alan şikâyetler Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi önüne de bireysel başvuru olarak zaman zaman taşınmıştır. Bunlardan biri olan *Eşref Demir* başvurusu[185] Erzincan'ın İliç ilçesinde yürütülmesi planlanan bir maden işletmesi kapasite artış projesine verilen ÇED olumlu kararına karşı açılan iptal davasının reddedilmesi nedeniyle özel hayata saygı hakkının ihlal edildiği iddiasına ilişkindir. Başvurucu; projenin çevresel etkilerinin yeterince değerlendirilmediğini, mera alanları ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin zarar görebileceğini, yüzey sularının kirlenmesinin çevredeki yerleşimlerin içme suyunu etkileyebileceğini ve projede kullanılacak kimyasalların insan sağlığı ile ekosistem üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceğini ileri sürmüştür.[186]

Başvurucu, ailesiyle birlikte yaşadığı köyün maden projesinden doğrudan etkilendiğini; yerleşim alanına yakın atık depolama tesisinde kullanılan tehlikeli kimyasalların insan sağlığı ve ekolojik yaşam bakımından risk oluşturduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca mera alanları ile hayvancılık faaliyetlerinin zarar gördüğünü, buna karşın bilirkişi heyetinin ilgili uzmanlık alanlarını yeterince kapsamadığını ve çevresel zarara ilişkin sunduğu bilimsel ve görsel delillerin yargılama sırasında gereği gibi değerlendirilmediğini belirterek yaşam hakkı, özel ve aile hayatına saygı hakkı ile adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini iddia etmiştir.[187]

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, çevresel etkilerin özel hayata saygı hakkı kapsamında incelenebilmesi için söz konusu etkinin belirli bir ağırlık düzeyine ulaşması ve çevresel faaliyet ile kişinin özel ve aile hayatı ya da konutunu kullanması arasında yeterince yakın bir bağ bulunması gerektiğini belirtmiştir. Somut olayda başvurucunun projeye konu bölgede ikamet etmesi ve hayvancılıkla uğraşması dikkate alınarak, maden faaliyetinin başvurucunun özel hayata saygı hakkı üzerindeki etkilerinin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 20'nci maddesi kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.[188]

[180] Jasper Krommendijk, "Beyond Urgenda: The Role of the ECHR and Judgments of the ECtHR in Ducth Environmental and Climate Litigation", *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 31/1, ss. 60-74, 2021, s. 60 vd.

[181] High Court of South Africa, *Earthlife Africa/Minister of Environmental Affairs*, Case No: 65662/16, 6/3/2017.

[182] Margaretha Wewerinke-Singh, a.g.e., s. 148.

[183] AİHM, Öneryıldız/*Türkiye*, B. No: 48939/99, 30/11/2004.

[184] John H. Knox, "Climate Change and Human Rights Law", *Virginia Journal of International Law*, 50/1, 2009, s. 11.

[185] Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, B. No: 2020/12802, 1/11/2023.

[186] Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, para. 1-3.

[187] Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, para. 10.

[188] Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, para. 13.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, çevresel etkileri bulunan projelere ilişkin yargısal denetimde yalnızca genel çevre ve insan sağlığı risklerinin değil projenin yerel halkın geçim kaynakları üzerindeki somut etkilerinin de yeterli uzmanlık ve derinlikle incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Somut olayda, bölgenin temel geçim kaynağı olan hayvancılık ile aktif olarak kullanılan mera alanlarının madencilik faaliyetinden nasıl etkileneceğine ilişkin yeterli bir değerlendirme yapılmadığı, bilirkişi heyetinde bu hususları değerlendirecek ziraat mühendisine yer verilmediği ve başvurucunun esaslı iddialarının derece mahkemelerince karşılanmadığı tespit edilmiştir. Mahkeme, çevresel karar alma ve yargısal denetim süreçlerinde bireysel menfaatler ile kamu yararı arasında adil bir denge kurulması gerektiğini belirterek somut olayda kamu makamlarının gerekli özeni göstermediği ve özel hayata saygı hakkı kapsamındaki pozitif yükümlülüklerini yerine getirmediği sonucuna ulaşmıştır.[189]

İ. Özel Aktörlerin Çalışmaları

Devletlerin yanı sıra özel aktörler de uluslararası yönetimde sosyal seçim mekanizması olarak varlığını sürdürmektedir ve bu kapsamda şirketler çevre ve çevresel yönetim üzerinde etkili oldukları için küresel çevre sorunlarının çözümünde kritik oyuncular olarak kabul edilmektedir. Şirketler çok taraflı çevre anlaşmalarının müzakereleri sırasında küresel normları teşvik ederek devletlerin kararlarını etkileyebilmekte ve uluslararası anlaşmaların uygulanmasında öne çıkmaktadır. Ayrıca çevresel yönetim işlevlerini yerine getiren kurumsal düzenlemeler oluşturmak için birbirlerinin yanı sıra devletler ve diğer devlet dışı aktörlerle de etkileşime girmektedir. Örneğin ABD Kimya Üreticileri Birliği, Kanadalı muadili ile birlikte 1980'lerde küresel kimya endüstrisinde çevre ve güvenlik ilkeleri ile yönetim uygulama kurallarını teşvik etmek için "Sorumlu Bakım" (*Responsible Care*) adlı program geliştirmiştir. Amerikalı uluslararası ortaklıkların pazar gücü ile beraber program gelişmekte olan ülkelere de ihraç edilmiş, kimya endüstrisinde iyi uygulamaların geliştirilmesi önemli bir ölçüt hâline gelmiştir. Benzer şekilde Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO) birçok sanayi sektöründe çevre yönetiminin geliştirilmesinde rehberlik sağlayan ve bireysel şirketlerin sertifika almasına imkân tanıyan çevre yönetim sistemleri için küresel bir standart oluşturmuştur. ISO 14000 serisi, çevre yönetimine ilişkin ilkeleri sistematik şekilde ortaya koymaktadır. Bu ilkeler şirketlerin dışsal, devlet destekli yaptırım mekanizmalarına ihtiyaç duymadan çevre yönetimlerini yöneten bir dizi ilke ve kılavuz üzerinde anlaşabilecekleri fikrine dayanmaktadır. Kyoto Protokolü kapsamında bahsedilmiş olan salınım azaltımı hedefine yardımcı esneklik mekanizmaları şirketlerin lobicilik faaliyetiyle sürece dâhil edilmiş olup uygulanması şirketler aracılığıyla gerçekleşmektedir.[190]

Çok uluslu şirketler başta olmak üzere şirketlerin bu hususlarda üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmedikleri görülmektedir. Yapılan bir çalışma[191] karbondioksit salınımlarının beşte birinin çok uluslu şirketlerin küresel tedarik zincirlerinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Aynı çalışmada bu salınımların gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru kaydığı, bu durumun da salınımların dünyanın daha

[189] Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, para. 17-20.

[190] Robert Falkner, "Private Environmental Governance and International Relations: Exploring The Links", *Global Environmental Politics*, 3/2, ss. 72-87, 2003, s. 72 vd.

[191] Zengkai Zhang ve Diğerleri, "Embodied Carbon Emissions in the Supply Chains of Multinational Enterprises", *Nature Climate Change*, 10, ss. 1096-1101, 2020.

yoksul bölgelerine taşındığı anlamına geldiği ifade edilmiştir.[192] Nitekim çok uluslu şirketlerin merkezlerinin bulunduğu ülkelerde katı çevre politikalarının uygulanması durumunda, bu şirketler sera gazı salınımına sebep olan faaliyetlerini daha zayıf çevre politikalarına sahip ülkelerde konumlandırmaktadır. Örneğin; Trinidad ve Tobago, Bosna Hersek, Slovakya, Surinam ve Barbados'un hem en zayıf çevre politikalarına sahip ülkeler arasında yer aldığı hem de gayrisafi yurt içi hasıla oranına bakıldığında sera gazı salınımı ihracatı açısından en üst sıralarda yer aldığı görülmektedir.[193] 2011 ve 2016 yılları arasında ABD'den Hindistan'a yapılan yatırımlar nedeniyle ortaya çıkan salınım 48,3 milyon tondan 70,7 milyon tona yükselmiştir. Aynı yıllarda Çin'den Güneydoğu Asya'ya yapılan yatırımlar nedeniyle ortaya çıkan salınım 0,7 milyon tondan 8,2 milyon tona çıkmıştır. Özellikle elektrik, gaz, buhar ve klima tedariki, hava ve su taşımacılığı, kok kömürü ve rafine petrol ürünleri imalatı sektörlerinin kirliliği yurt dışına ihraç etmeye daha yatkın olduğu görülmektedir. Merkezi Birleşik Krallık'ta bulunan enerji şirketi *British Petroleum (BP)* yabancı iştirakleri aracılığıyla ABD hariç olmak üzere herhangi bir ülkedeki yabancı sermayeli petrol endüstrisinden daha fazla salınım üretmiştir.[194]

Çok uluslu şirketler tarafından salınımın gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kaydırılmasının yanı sıra, yeşil aklama (*greenwashing*) önlenmesi gereken bir başka unsurdur. Yeşil aklama, olumlu bir kurumsal imaj yaratmak amacıyla olumsuz bilgiler tam olarak açıklanmadan olumlu bilgilerin seçilerek açıklanmasıdır.[195] Örneğin 2015 yılında Amerikan Çevre Koruma Ajansı, ABD'de satılan dizel motorlu *Volkswagen* marka araçların bilgisayar ayarlarıyla oynanarak salınım gazı testlerinin manipüle edildiğini, araçlar seyir hâlindeyken testte çıkan sonucun misliyle fazlası miktarda salınım gazı ortaya çıktığını saptamıştır.[196] Başka bir çalışmada ise on iki yıllık nicel ve nitel veriler toplanarak *BP*, *Chevron*, *ExxonMobil* ve *Shell* petrol şirketlerinin fosil yakıtlardan temiz enerjiye geçiş yapıp yapmadığı incelenmiştir. Çalışmada; şirketlerin söylemleri ile raporlarına bakıldığında iklim değişikliği ve temiz enerjiye yapılan vurguda bir artış olduğu ancak söylemler, taahhütler, eylemler ve yatırımlar arasında uyumsuzluk olduğu, adı geçen şirketlerin hiçbirinin temiz enerji hedefine ulaşmadığı ve bu doğrultuda kayda değer bir gelişim göstermedikleri ifade edilmiştir.[197]

Fosil yakıtlar dünyadaki insan kaynaklı sera gazı salınımının en büyük sebebidir. *Carbon Disclosure Project* (CDP) tarafından 2017 yılında yayımlanan bir raporda fosil yakıt endüstrisi ve ürünlerinin 2015 yılında küresel endüstriyel sera gazı salınımının %91'ini ve tüm insan kaynaklı sera gazı salınımlarının yaklaşık %70'ini oluşturduğu tespit edilmiştir. Fosil yakıt endüstrisinin önümüzdeki 28 yılda, önceki 28 yılda olduğu şekilde çalışmaya devam etmesi hâlinde yüzyılın sonuna kadar sıcaklık seviyesinin sanayi öncesi seviyelerin yaklaşık 4ºC üzerine çıkması beklenmektedir. Küresel endüstriyel sera gazı salınımının yarısından fazlası ise sadece 25 özel şirkete ve devlet şirketine; %71'i ise 100 özel şirkete ve devlet şirketine aittir. 1988'den bu

[192] University College London, "Multinationals' Supply Chains Account for a Fifth of Global Emissions", https://www.ucl.ac.uk/news/2020/sep/multinationals-supply-chains-account-fifth-global-emissions, (E.T.: 17/10/2024).

[193] Principle for Responsible Investment, "Exporting pollution: where do multinational firms release Co2?", https://www.unpri.org/pri-blog/exporting-pollution-where-do-multinational-firms-release-co2/5592.article, (E.T.: 17/10/2024).

[194] Zengkai Zhang ve Diğerleri, a.g.e.; Principle for Responsible Investment, "Exporting pollution: where do multinational firms release Co2?".

[195] Frances Bowen/ J. Alberto Aragon-Correa, "Greenwashing in Corporate Environmentalism Research and Practice: The Importance of What We Say and Do", Sage Publications, Inc., 27/2, ss. 107-112, 2014, s. 107.

[196] Habertürk, "Volkswagen'a ABD'de manipülasyon şoku", https://www.haberturk.com/ekonomi/otomobil/haber/1131571-volkswagena-abdde-manipulasyon-soku, (E.T.: 17/10/2024).

[197] Mei Li/ Gregory Trencher/ Jusen Asuka, "The clean energy claims of BP, Chevron, ExxonMobil and Shell: A mismatch between discourse, actions and investments", *Plos One*, 17/2, 2022.

yana en fazla sera gazı salınımı yapan özel şirketler *ExxonMobil*, *Shell*, *BP*, *Chevron*, *Peabody*, *Total* ve *Broken Hill Propriety Company*'dir. *Saudi Aramco*, *Gazprom*, *National Iranian Oil, Coal India*, *Pemex* ve *PetroChina* ise önemli ölçüde sera gazı salınımı yapan devlete ait şirketlerdir. *Shenhua Group*, *Datong Coal Mine Group* ve *China National Coal Group* ise Çin'de yer alan ve önemli ölçüde sera gazı salınımı yapan devlet şirketleridir. Bu şirketlerin ürettiği sera gazı salınımları iklim değişikliğinin seyrini önemli derece etkileyecek boyuttadır ve orta-uzun vadede atacakları adımlar küresel enerji dönüşümünde büyük rol oynamaktadır.[198] Çok uluslu şirketlerin yalnızca kâr maksimizasyonuna odaklanmak yerine kurumsal sorumluluk uygulamalarına da değer vermesi, sosyal ve çevresel açıdan sorumlu hedefleri takip ettikleri bir yönetişime sahip olmaları, bunun yanı sıra politika yapıcıların da kirletici endüstriler başta olmak üzere çok uluslu şirketlerin kirletici faaliyetlerini önleyici kararlar almaları önem taşımaktadır.

OECD tarafından yayınlanan Çok Uluslu Şirketler Rehberi'nde, OECD kapsamındaki ülkelerin hükümetlerinin kurumsal sosyal sorumluluk konusunda uluslararası şirketlerden beklentileri ifade edilmektedir. Şirketlerin faaliyetlerinin ne kadar sera gazı salınımına neden olduğuna dair raporlama standartları geliştirilmesi ve salınım miktarının azaltılması için hedefler belirlenmesi bu beklentiler arasında yer almaktadır.[199] BM insan hakları kurumları; akademik çalışmaları, içtihatları ve açıklamalarında şirketlerin insan haklarına saygı gösterme ve insan hakları konusunda gerekli özeni gösterme yükümlülüğünü vurgulamaktadır. Şirketlerin uyması gereken bu normlar 2011 yılında BM İnsan Hakları Konseyi tarafından oybirliğiyle BM İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri içeriğinde de yansıtılmıştır. İklim Değişikliği Bağlamında İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Özel Raportörlüğü şirketlerin kendi faaliyet ve iştiraklerinden, ürün ve hizmetlerinden, tedarikçilerinden kaynaklanan sera gazı salınımlarının azaltılması, iklim hassasiyetleri ve mevcut risklerinin kamuya açıklanması, mağdur kişilere etkili çözüm sunulması gerektiğini ifade etmiştir.[200] İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri insan haklarını korumaya yönelik kurumsal sorumluluğun, iş uygulamaları yoluyla insan haklarını ihlal etmekten kaçınma gerekliliğini içerdiğini ve şirketler yüzünden insan hakları ihlallerine maruz kalan mağdurlar için etkili bir çözüm yoluna daha fazla erişim olması gerektiğini kabul etmektedir. Bununla beraber bu ilkeler bağlayıcı değildir ve aslında gönüllü bir şekilde bağlılığa dayanmaktadır. Aksi takdirde insan haklarına saygı gösterme, koruma ve yerine getirme konusundaki başarısızlıklardan dolayı kamunun, hissedarların ve kamuoyunun tepkisiyle karşı karşıya kalma riski bulunmaktadır.[201]

STK'lar uluslararası konferansları etkileme, anlaşmaların devletler tarafından uygulanmasını izleme ve kamu bilincini artırma eylemleriyle iklim değişikliği sürecinin yönetimine katkıda bulunmaktadır. STK'lar bilgi ve uzmanlıklarını paylaşmakta; gündemin belirlenmesine yardımcı olmaktadır. BMİDÇS toplantılarının STK'ların erişimine açık olması ve bu kuruluşların gözlemci olarak katılabilmesi müzakerelerde önemli rol oynamalarına fırsat tanımaktadır. Bu da müzakerelerin şeffaflığını ve seçmenlere karşı hesap verme açısından hükümet delegeleri üzerinde baskı olmasını sağlamaktadır. STK'ların küresel sivil toplumun temsilcileri olması, genel sürece daha fazla meşruiyet sağlamakta ve uluslararası karar alma sürecindeki

[198] CDP, The Carbon Majors Database: CDP Carbon Majors Report 2017, CDP Worldwide/Climate Accountability Institute, 2017, s. 7 vd.

[199] BankTrack, "NGOs File Complaint Against ING for Violation of OECD Guidelines", https://www.banktrack.org/news/ngos_file_complaint_against_ing_for_violation_of_oecd_guidelines (E.T.:18/1/2024).

[200] CIEL/The German Institute for Human Rights, a.g.e., s.20.

[201] Scott Walker, "The Meaning and Potential of a Human Rights-Based Approach to Climate Change Post-Sharma", *Alternative Law Journal*, 47/3, ss. 194-198, 2022, s. 196.

demokratik eksiklikleri giderme kapasitesi oluşturmaktadır. Ancak iklim değişikliği ele alınması çok karmaşık bir konudur ve bu belirsizliğin giderilmesi bağlamında STK'ların etkinliğine ilişkin şüpheler bulunmaktadır. Bu nedenle STK'ların sadece bilgi aktaran kişiler olmak yerine tabana odaklanan daha yenilikçi roller benimsemesi gerektiği değerlendirilmektedir. Örneğin Kyoto Protokolü %20'lik azaltım hedefi de dâhil olmak üzere STK'lar tarafından önerilen hiçbir hedef ya da maddeyi yansıtmamaktadır. Gerçek bir etkiden söz edilebilmesi için STK'ların yalnızca politika sürecine katılımı yetmemekte, önerilerine yakın sonuçlar üretilmesi ve devletlerin çevresel konulardaki tutumlarını değiştirme kabiliyetine sahip olmaları gerekmektedir.[202]

Karşılaşılan en büyük zorluklardan birisi de çevrecilerin meseleye çevresel etkiler açısından bakarken ekonomik, siyasi ve sosyal yönlerin anlaşılamamasıdır. İklim değişikliği tartışması, bu olumsuz durumu halkın öncelikli kaygısı hâline getirecek şekilde çerçevelenememiştir. Aktivizm küçük bir grubun çıkarlarını dile getirmekle sınırlı kalmakta ve daha büyük insan gruplarını etki alanının dışında bırakmaktadır. Başlıca zorluklar tespit edilerek toplumsal hareketlere destek verilmesi gerekmektedir, aksi takdirde nedenlere değil sonuçlara hitap edilmiş olunacaktır.[203]

STK'lar iklim değişikliğiyle mücadele sürecinde ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde yürütülen çevresel yönetişimle sorunlara cevap aramada daha büyük bir rol oynamaya başlamıştır. Özellikle dünya çapında faaliyet gösteren STK'lar iklim değişikliği karşısında ulusal ve uluslararası düzeylerde politikaları etkilemeye çalışarak ve destek sağlayarak çevresel yönetişimde öne çıkmaktadır. Yurtdışından finansal destek alan STK'lara ve merkezi yurtdışında olan STK'ların politikalarına karşı kimi zaman şüpheyle yaklaşılabilmektedir. 2012 yılında Greenpeace Hindistan ile Amerikalı ve Avrupalı bağışçıların da bulunduğu Hintli STK'lar Hindistan'da kömüre dayalı enerji üretimini değerlendirmek üzere bir strateji toplantısı yapmıştır. Bu toplantıdan sonra Hindistan'daki büyük altyapı projelerine karşı protestolarda ani bir artış gerçekleşmiştir. Protestoların uluslararası STK'lar tarafından finanse edildiğinden şüphelenen Hindistan hükümeti ABD'li bağışçıları *Kudankulam* Nükleer Güç Santrali'ne yönelik nükleer karşıtı protestoları desteklemekle suçlayarak bazı Hintli STK'ların yabancı bağış kabul etme iznini iptal etmek için harekete geçmiştir. Hükümet yetkililerince 2010 yılı içerisinde yaklaşık 22.000 STK'nın yurtdışından toplam 2 milyar dolardan fazla bağış aldığını, bu meblağın 650 milyon dolarının ABD'den geldiğini, yabancı bağışların politikaları eleştirmek için kullanıldığında komplonun ne olduğunun asla bilinemeyeceği ve bağışların kalkınma çalışmaları için kullanılması gerektiği ifade edilmiştir.[204] Bu kapsamda uluslararası STK'ların çevresel sorunlarla mücadelede protestoları teşvik etmek yerine politikalarını ülkelerle işbirliği içerisinde ve diyalog ortamı oluşturarak yürütmelerinin daha etkili ve sürdürülebilir sonuçlar doğuracağı değerlendirilmektedir. Böylece yapıcı rol üstlenecek olan STK'lar toplumsal değişimi teşvik ederken tüm tarafların yararına çözümler geliştirebilecektir.

[202] Chandra Lal Pandey, "Managing Climate Change: Shifting Roles for NGOs in the Climate Negotiations", *Environmental Values*, 24/6, ss. 799-824, 2015, s. 800.

[203] A.g.e., s. 810 vd.

[204] J. Scott Hauger/ Michael Daniels/ Lora Saalman, "Environmental Security and Governance at the Water–Energy Nexus: Greenpeace in China and India", *Journal of Asian Security and International Affairs*, 1/3, ss. 235-262, 2014, s. 242 vd.

IV

ÖNERİLER VE SONUÇ

A. İklim Değişikliğinin İnsan Hakkı Meselesi Olarak Tanımlanması ve İnsan Hakları Temelli Politika Benimsenmesi

Irk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi ya da diğer görüşler, ulusal ya da sosyal köken, mülkiyet, doğum ya da diğer statülerden bağımsız olarak tüm insanların sahip olduğu haklara ilişkin özel iddialar dizisi olarak insan haklarının tanımlandığı İHEB'de bu iddiaların bir yandan ahlaki otorite, diğer yandan da hukuki otorite taşıdığı anlaşılmaktadır. İHEB yasal olarak bağlayıcılık taşımadığından uluslararası hukuk kapsamında birincil kaynak metinleri MSHS ve ESKHS oluşturmaktadır. Bu iki sözleşme, sözleşmelerin onaylandığı devletler için yasal olarak bağlayıcıdır. Bu metinler küresel ya da bölgesel bağlayıcılığı olan diğer insan hakları anlaşmaları, yargı içtihatları, yumuşak hukuk ve doktrinler tarafından desteklenmektedir. Metinlerde ortaya konan "*yaşam, özgürlük, mülkiyet, ifade ve toplanma özgürlüğü, siyasi katılım, adil yargılanma, özel hayatın gizliliği ve işkence yasağı*"na ilişkin haklar medeni ve siyasi haklardandır. Diğer yandan "çalışma, eğitim, sosyal güvenlik, ulaşılabilir en yüksek fiziksel ve ruhsal sağlık standardından yararlanma, yeterli gıda, giyim, barınma, yaşam koşullarının sürekli iyileştirilmesi" ise ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındadır. İlk olarak sayılan haklar genel olarak uluslararası düzeyde de dâhil olmak üzere adli mekanizmalar yoluyla güvence altına alınırken ikinci haklar daha ziyade ulusal refah mekanizmaları yoluyla elde edilmiştir. Zengin ülkelerde sosyal güvenlik daha fazla mevcut olmakla birlikte, ESKHS kapsamında fakir ülkeler de imkânları dâhilinde aşamalı olarak sosyal güvenliğin gerçekleştirilmesini sağlamaya teşvik edilmektedir. Dolayısıyla insan hakları iklim değişikliğiyle açıkça ilgili olan bir dizi kaygıyı kapsamaktadır. İnsan hakları sözleşmesi hukuku kapsamında devletlerin vatandaşlarına karşı yükümlülükleri vardır ve ESKHS'yi onaylayan her devlet, kendi yetki alanındaki vatandaşlara karşı ESKHS'de yer alan haklara saygı göstermek, bu hakları korumak ve yerine getirmekle yükümlü kılınmıştır. Hakka saygı göstermek devletin hakkı ihlal edecek hiçbir eylemde bulunmamasını, hakkı koruma yükümlülüğü hakkın diğer aktörlerce ihlal edilmemesi için devletin hareket etmesini, yerine getirme yükümlülüğü ise devletin ilgili hakkın sağlanması yönünde adımlar atmasını gerektirmektedir.[205]

Uluslararası temel insan hakları sözleşmeleri özel aktörlere yönelik doğrudan hükümler içermese de devletlerin metinlerde yer alan hakların kullanımına herhangi bir özel aktör tarafından müdahale edildiği takdirde gerekli adımları atmasını gerektirecek şekilde yorumlanmaktadır. Devletin aldığı tedbirlerin zararın meydana gelmesini önleyememesi durumunda ise yeterli çözüm yollarını sağlamak gibi başka pozitif görevleri bulunmaktadır. Anlaşmaları yorumlamakla görevli insan hakları organları da büyük ölçüde bu yaklaşımı benimsemektedir. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, Nijerya hükümetinin petrol kaynaklarını işletirken *Ogoni* halkının sağlığını ve çevreyi gözetmemesi nedeniyle adı geçen halkın yaşam hakkı da dâhil olmak üzere Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı tarafından korunan birçok insan hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir. Komisyon, devletin görevinin yalnızca hak ihlalinden kaçınmakla sınırlı olmadığını ve halkın haklarını petrol kaynaklarının çıkarılmasındaki ortağı *Shell* de dâhil olmak üzere özel aktörlerce işlenebilecek zarar verici eylemlerden korumanın da devletin görevleri kapsamında olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle devletlerin kirlilikten kaynaklanan ve insanların yaşam haklarını tehdit eden zara-

[205] Stephen Humphreys, "Introduction: Human Rights and Climate Change", *Human Rights and Climate Change*, (der.) Stephen Humphreys, Cambridge University Press, 2010, s. 8 vd.

rları önlemek için gerekli tedbirleri uygulaması, hak ihlali durumunda ise uygun soruşturma ve tazminat tedbirlerinin devreye sokulması gerekmektedir.[206]

Paris Anlaşması da devletlerin iklim değişikliğini ele almak üzere harekete geçerken insan haklarına ilişkin yükümlülüklerine saygı gösterme, bunları destekleme ve dikkate alma yükümlülüğünü yinelemektedir. Anlaşmada yer alan bu vurgu devletlerin insan hakları güvencelerini sağlama ve bu güvenceyi sağlamaya yardımcı olacak uyum stratejilerini dâhil etme sorumluluğunu kabul etmektedir. Uluslararası Barolar Birliği bu yükümlülüklerin gerçekleştirilmesi için hükümetlere iklim politikalarının insan haklarını koruyucu ve kapsayıcı şekilde tasarlanmasını, uygulanmasını ve izlenmesini sağlamak üzere güvenceler ve hesap verebilirlik süreçleri oluşturmalarını tavsiye etmektedir. Güvence ve hesap verebilirliğin olması politikaların istikrarlı ve meşru olmasını, projelerin etkili ve sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır. Henüz bu konuya dair mekanizmaların geliştirilmediği vurgulanmalıdır.[207] BMİHYK tarafından hazırlanan raporda[208] uluslararası insan hakları hukukunun BMİDÇS'yi tamamlayıcı nitelikte olduğunun ve iklim değişikliği konusunda uluslararası iş birliğinin insan hakları yükümlülüğü olduğunun altı çizilmiştir. Uluslararası işbirliğinin insan hakları yükümlülüğü olarak ele alınması, sınır aşan çevresel zararlara karşı küresel bir yönetim oluşturulmasını sağlamakta; çevre politikalarının uygulanmasının önündeki yasal ve pratik engelleri kaldırmaktadır.[209] Bununla beraber, insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki bağ açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülen Paris Anlaşması'nda insan haklarının nasıl bir rolü olduğuna dair fikir beyan edilmemesi insan hakları boyutunun yüzeysel kalmasına yol açmaktadır. İnsan hakları ve çevre arasındaki yakın ilişkiyi açıkça tanıyan küresel ve bağlayıcı bir insan hakları sözleşmesi bulunmamaktadır.[210]

İklim değişikliğinin insan hakkı olarak tanımlanması ve insan haklarının iklim politikalarına dâhil edilmesi iklim değişikliğiyle mücadelenin gerçekleştirilmesinde ciddi öneme sahiptir. İklim adaleti, iklim eylemine insan merkezli bir yaklaşım sağlamak için insan haklarıyla bağlantı kurmakta; en savunmasız kişilerin haklarını korumakta ve çözümün hem yüklerini hem de faydalarını eşit ve adil bir şekilde paylaşmaktadır. İnsan haklarının merkeze alınması, hükümetlerin iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamak ve sera gazı salınımını azaltmak için çabaladığı süreçte insan hakları hukukunun korunmasını ve insan hakları hukuku kapsamındaki yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamaktadır. 2010 yılında Cancun'da düzenlenen COP 16'da iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin insan haklarına zarar verdiği, insan haklarından etkili bir şekilde yararlanılması üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri olduğu ve cinsiyet, yaş, engellilik gibi çeşitli temeller nedeniyle hâlihazırda savunmasız olan kesimlerin bu etkileri daha şiddetli hissedeceği kabul edilmiştir. 2015 yılında Paris'teki COP 21'de imzalanan Paris Anlaşması ile iklim değişikliğini ele almak üzere harekete geçerken insan hakları konusundaki yükümlülüklere saygı göstermenin ve bunları desteklemenin önemi ülkeler tarafından kabul edilmiştir. BM İnsan Hakları ve Çevre Raportörlüğü tarafından hazırlanan 2016 tarihli raporda insan hakları yükümlülüklerine uymanın yalnızca iklim değişikliğinden etkilenen herkesin haklarının korunmasına yardımcı olmakla kalmayıp aynı zamanda politika tutarlılığını, meşruiyetini ve sürdürülebilir sonuçları da teşvik ettiği sonucuna varılmıştır. BM İnsan Hakları Konseyi tarafından alınan

[206] John H. Knox, "Climate Change and Human Rights Law", s. 9 vd.

[207] CIELThe German Institute for Human Rights, a.g.e., s. 17 vd.

[208] OHCHR, Report on the Relationship between Climate Change and Human Rights, UN Doc A/HRC/10/61, 2009, s. 30.

[209] John H. Knox, "Linking Human Rights and Climate Change at the United Nations", *Harvard Environmental Law Review*, 33, 2009, s. 495.

[210] İzzet Arı/Elif Okkan, a.g.e., s. 44.

2015 tarihli ve A/HRC/29/l.21 sayılı kararda iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin insan haklarından etkili bir şekilde yararlanılması üzerinde doğrudan ve dolaylı bir dizi etkisi olduğu, bu etkilerin hâlihazırda savunmasız durumda olanlar tarafından en şiddetli şekilde hissedileceği dile getirilmiştir. BMİDÇS'ye sunulan ulusal beyanlar iklim değişikliği hususunda insan haklarına duyulan saygıyı ortaya koymaktadır. 2010-2015 yılları arasında sunulan ulusal beyanların 153'ünün 70'inde, diğer deyişle %45'inde iklim değişikliğinin insan sağlığı, gıda güvenliği ve içme suyuna erişim üzerindeki etkilerini azaltmak için alınan önlemlere atıfta bulunulduğu görülmektedir. Ancak bu 70 ulusal beyanın 66'sında sağlık hakkı, gıda hakkı, su ve temiz çevre hakkı gibi insan haklarına atıfta bulunulmamıştır ve bu da iklim eylemi için insan haklarının korunmasının teşvik edici bir amaç olmadığını göstermektedir.[211]

İklim değişikliğinin yarattığı varoluşsal tehdit acil bir müdahale gerektirmektedir. İnsan hakları temelli yaklaşım insanlığın karşı karşıya kaldığı çalkantılı sürece yanıt verme için araç sağlama potansiyeline sahiptir. İklim değişikliğinde insan hakları temelli bir yaklaşım, iklim değişikliğinin zararlarının insan haklarından yararlanmayı nasıl engellediğini vurgulayarak iklim eylemine öncelik verilmesini sağlayacaktır. Yerel mahkemelerde dava açmak gibi geleneksel yasal mekanizmalar iklim değişikliği konusunda insan hakları temelli yaklaşım oluşturmak için yeterli olmamaktadır. Sözleşme organları, ulusal insan hakları kurumları gibi uluslararası ve ulusal insan hakları aktörlerinin devletleri teşvik edici nitelikte harekete geçmesi iklim değişikliğinde insan hakları temelli bir yaklaşımın etkinliğini artıracaktır. İnsan hakları temelli yaklaşımın evrensel bir tanımı olmamakla birlikte kökeni sürdürülebilir kalkınmaya dayanmaktadır ve bir dizi ortak unsura sahip olma eğilimindedir. Bunlar hak sahiplerinin karar alma süreçlerine katılımı, yetkili mercilerin hesap verebilirliği, eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkelerine saygı, hak sahiplerinin insan haklarını anlamaları ve kullanmaları, kendilerini etkileyen yasaların, politikaların ve uygulamaların karar alma süreçlerine ve formüle edilmesine katılmaları için güçlendirilmeleri, ilgili paydaşlar için şeffaflık gibi unsurlardan oluşmaktadır. İnsan hakları temelli bir yaklaşım iklim değişikliğinin ön saflarında yer alan bireyleri düşmanca bir dünyanın kurbanları olarak görmenin ötesine geçerek, sağlıklı bir çevreye sahip olma haklarının korunmasını ve gerçekleştirilmesini talep eden onurlu ve özerk hak sahipleri olarak görmektedir.[212]

İnsan hakları temelli yaklaşımı benimseyen devletlerin dikkat etmeleri gereken noktalar bulunmaktadır. Bu devletlerin sundukları ulusal beyanlar; özellikle çocukların iklim değişikliği ile ilgili konularda eğitim hakkı, yeterli bir yaşam standardı hakkı, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkı dâhil olmak üzere ilgili insan hakları yükümlülüklerini ele almak için öncelikleri, uygulama ve destek ihtiyaçlarını vurgulamalıdır. Eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkeleri gereği özellikle ulusal beyanlar savunmasız grupların haklarını iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden korumaya ve bu kişilerin iklim eyleminin birincil faydalanıcıları olmalarını sağlamaya yönelik çabalara ilişkin etki değerlendirmeleri, önlemler ve taahhütler içermelidir. Bununla beraber devletlerin insan haklarının hayata geçirilmesi için kaynaklarını seferber etme, uluslararası iş birliği yapma, hesap verebilirliği, adalete erişimi ve insan hakları ihlalleri için etkili çözüm yollarını garanti altına alma, şirketler dâhil diğer aktörleri eylemlerinden sorumlu tutma gibi yükümlülükleri bulunmaktadır. Ulusal insan hakları kurumları, bakanlıklar, bakanlıklar arası komiteler gibi insan haklarını teşvik etmekle görevli mekanizmalar; insan haklarının hükümet politikalarına dâhil edilmesi konusunda deneyim ve uzmanlığa

[211] Mary Robinson Foundation, Incorporating Human Rights into Climate Action (Version 2), 2016, s. 3 vd.

[212] Scott Walker, a.g.e., s. 196.

sahiptir. Bu mekanizmaların uygun danışma süreçlerinin geliştirilmesi, ulusal beyanların planlanması ve uygulanmasına aktif katılımı sağlanmalıdır.[213]

B. Usule İlişkin Çevre Haklarının Korunması ve Güçlendirilmesi

Usule ilişkin çevresel haklar ulusal ve uluslararası çevresel karar alma süreçlerinin iyileştirilmesinde kilit rol oynamaktadır. Maddi yükümlülükler davranış yükümlülükleri ile ilgiliyken, usule ilişkin çevresel haklar ve yükümlülükler devletlerin çevresel zarara neden olabilecek faaliyetlerin yürütülmesine izin vermeden önce belirli prosedürlere uyması ile ilgilidir. Maddi çevre hakları; sağlık hakkı, temiz ve taze içme suyuna erişim, belirli bir kalitede çevre koşulları gibi hak ve yükümlülükleri kapsarken usule ilişkin çevre hakları bilgi edinme, katılım hakkı ve adalete erişime odaklanmaktadır. Usule ilişkin çevre hakları bireylerin ya da grupların ve özellikle de savunmasız olanlarının çıkarlarının, çevresel karar alma süreçlerinde dikkate alınmasını sağlamaktadır. 1992 tarihli Rio Bildirgesi'nin 10'uncu maddesinde çevresel konulara ilişkin halka bilgiye uygun erişim, karar verme süreçlerine katılım, yargısal ve idari işlemlere etkili erişim fırsatı tanınması gerektiği ve çevresel konuların en iyi bu şekilde idare edilebileceği vurgulanmıştır. Çevresel haklar çoğunlukla bu hakların maddi haklar olarak algılandığı bir perspektiften sunulmuş olsa bile doktrinde usule ilişkin hakları da kapsadığı görüşü benimsenmiştir. Bu görüşe paralel şekilde yeni kabul edilen uluslararası çevre anlaşmaları giderek daha fazla usule ilişkin çevresel haklar içermektedir.[214]

Usule ilişkin çevresel hakların güvence altına alındığı Aarhus Sözleşmesi, BM Avrupa Ekonomik Komisyonu himayesi altında yapılan uluslararası bir anlaşmadır. Sözleşme "Avrupa İçin Çevre" girişimi kapsamında düzenlenen Dördüncü Bakanlar Konferansı'nda kabul edilmiş ve 2001'de yürürlüğe girmiştir. Sözleşme ile çevre hakları ve insan hakları arasında bağlantı kurulmakta ve sürdürülebilir kalkınmanın ancak tüm paydaşların katılımıyla sağlanabileceği ortaya koyulmaktadır.[215] Bilgiye erişim, halkın karar alma sürecine katılımı ve adalete erişim unsurları Sözleşme'nin temelini oluşturmaktadır. Bilgiye pasif erişim halkın kamu makamlarından bilgi talep etme hakkı ve kamu makamlarının bir talebe yanıt olarak bilgi sağlama yükümlülüğü ile ilgilidir. Bilgiye aktif erişim ise halkın bilgi alma hakkı ve yetkililerin özel bir talebe ihtiyaç duymadan kamu yararına olan bilgileri toplama ve yayma yükümlülüğü ile ilgilidir. Usule ilişkin bir diğer çevresel hak olan halkın karar alma sürecine katılımı ise çevre ile ilgili plan, program ve politikaların geliştirilmesine; kuralların ve yasal olarak bağlayıcı normların hazırlanmasına halkın katılımını kapsamaktadır. Adalete erişim hakkı ise halkın çevre hukukunun doğrudan uygulanmasını sağlayabilecekleri bir mekanizma oluşturmaktadır.[216]

AB, konuya ilişkin olarak kabul ettiği yönergelerle Aarhus Sözleşmesi'nden kaynaklanan yükümlülükleri kendi iç hukukuna aktarmıştır. "Halkın Çevresel Bilgiye Erişimi Yönergesi" ile halkın çevresel bilgiye erişiminin kolaylaştırılması ve çevresel konular hakkında farkındalığının artırılması amaçlanmıştır. Yönerge

[213] OHCHR/CIEL/The German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development/Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, Integrating Human Rights in Nationally Determined Contributions (NDCs): Toolkit for Practitioners, 2022, s. 8.

[214] Birgit Peters, "Unpacking the diversity of procedural environmental rights: the European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention", *Journal of Environmental Law*, 1, s. 1-27, 2018, s. 1 vd.

[215] UN Economic Commission for Europe, The Aarhus Convention: An Implementation Guide, UN Publication, 2014, s. 15.

[216] A.g.e., s. 19.

kapsamında kamu otoritelerinin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak çevresel bilginin erişime hazır hale getirilmesi yükümlülüğü düzenlenmiştir. "Halkın Çevresel Plan ve Programlara Katılımı Yönergesi" ile gerçek ve tüzel kişilerin çevreyle bağlantılı plan ve programların karar alma süreçlerine katılma haklarının bulunduğu; kamu otoritelerinin ise sürece katılmak isteyenlere zamanında ve etkin katılım olanağı sağlama yükümlülüğü düzenlenmiştir. Üçüncü ayak olan "Halkın Çevresel Konularda Adalete Erişimi Yönergesi" ise çevresel yasal düzenlemelerin ihlali durumunda yargı sürecine gitme hakkı sağlamaktadır. Adı geçen yönergeler AB'nin insan hakları ve iklim değişikliği politikalarını bütünleştirmede önemli yol kat ettiğini göstermektedir.[217]

Halkın kendisini etkileyen politika ve kararların şekillendirilmesinde aktif olarak rol alması topluma endişelerini dile getirmek ve hayatlarının nasıl etkilendiğini ya da etkileneceğini detaylandırmak için bir kanal sağlamaktadır. Etkili ve kapsayıcı bir katılım yoluyla daha önce erişilemeyen ve bilinmeyen bilgiler politika yapıcıları ve yatırımcıları istenmeyen sonuçların potansiyelinin farkına varmaları konusunda bilgilendirerek toplumun sosyal kalitesini artırır. Halkın katılımının karar alma süreciyle sınırlı kalmayıp kamusal ya da özel aktörün faaliyetlerini, çalışma şeklini değiştirme şansına sahip olması gerekmektedir. Karşılıklı olarak toplum da belirli faaliyetlerin mantığı hakkında bilgilendirilecek ve bu da yanlış anlaşılmaları azaltacaktır. Çevresindeki gelişmelerin ve faaliyetlerin çevresel etkileri hakkında bilgi sahibi olan, çevrenin ne şekilde ve ne ölçüde etkilenebileceğini anlama şansına sahip olan halkın böylece şirketlerin faaliyetleri ya da üretim süreçleriyle ilgili kararlara yön verme şansı olacaktır.[218]

Adalete erişim hakkı ise çevreye ilişkin hakların pratikte etkili olabilmesi için halka prosedürler ile çözüm yolları sunmakta ve tarafların taahhütlerini yerine getirmelerine yardımcı olmaktadır. Halkın çevre hukukunun uygulanmasına yardımcı olabilmesi hükümetin çabalarına da önemli katkı sunmaktadır.[219] Bu nedenle de halk ve devletin iş birliği içerisinde olabilecekleri kanalların geliştirilmesi, karşılıklı bilgi ve görüş alışverişinde bulunulmasını sağlayacak bir ortam yaratılması ve halkın dava açması sonucu mahkeme kararları ışığında süreçte ilerleme kaydedilmesinin çözüme daha hızlı ulaşmak açısından önemli olduğu görülmektedir.

İklim değişikliği tüm dünyayı tehdit eden uluslararası bir sorundur ve yaşam hakkı, sağlık hakkı, temel ihtiyaçlara erişim hakkı gibi insan hakları iklim değişikliğiyle beraber ihlal edilmektedir. Piyasa temelli yaklaşım sanayileşmiş devlet ve kurumları sanayileşmiş olmayanlara tercih ettiği için hiyerarşik olarak güçlü olan tarafa ayrıcalık tanınmaktadır. İklim değişikliğinden zarar görenlerin karşısında karbon kirliliğinden sorumlu aktörler diğer tarafı oluşturmaktadır. Müzakere ve uzlaşma yoluyla gelişen iklim değişikliği hukuku insan haklarının resmiyete dayalı sert hukukuna göre yumuşak bir doğaya sahiptir. İklim değişikliği hukukunun yumuşak doğası iklim değişikliğinden zarar gören ve sorumlu aktör olan taraflar arasındaki hak çatışmasında çekişmeli bir yaklaşıma zemin hazırlamaktadır. Ekonomik çıkarları desteklemek ve insan haklarının hayata geçirilmesi seçimleri arasında kalındığında ekonomik çıkarların insan haklarının önüne geçmesi savunmasız ve yoksul kesimler başta olmak üzere insanların haklarının ihlal edilmesine yol açmaktadır. Ulusal ve uluslararası mahkeme kararlarında da iklim değişikliğine neden olan

[217] Feza Sencer Çörtoğlu, a.g.e., s. 56 vd.

[218] Hinrich Voss, "Environmental Public Participation in the UK", *International Journal of Social Quality*, 4/1, ss. 26-40, 2014, s. 27 vd.

[219] UN Economic Commission for Europe, a.g.e., s. 187.

aktörler nedeniyle kişilerin yaşam hakkı, aile hayatı ve özel hayata saygı haklarının ihlal edildiği, devletlerin kişilerin yaşam ve refahına yönelik gerçek ve önemli bir riskin varlığının farkında olması hâlinde uygun tedbirleri almakla yükümlü olduğu ifade edilmektedir.

İklim değişikliğine dayalı insan hakkı ihlallerinin önlenmesi için iklim değişikliğinin insan hakkı olarak tanımlanması ve insan haklarının iklim politikalarına dâhil edilmesi önem arz etmektedir. İklim değişikliğinde insan hakları temelli bir yaklaşım, iklim değişikliğinin zararlarının insan haklarından yararlanmayı nasıl engellediğini vurgulayarak iklim eylemine öncelik verilmesini sağlayacaktır. İnsan hakları temelli bir yaklaşımın uygulanabilmesi için devletler tarafından iklim değişikliği hedeflerine ilişkin olarak sunulan ulusal beyanlarda insan hakları yükümlülüklerinin vurgulanması, etki değerlendirmeleri, önlem ve taahhütlerin eşitlik ve ayrımcılık yasağı ilkesine dayanması, insan haklarını teşvik etmekle görevli mekanizmaların deneyim ve uzmanlıklarından politika oluşturulması sürecinde yararlanılması gerekmektedir. Ayrıca bilgiye erişim, halkın karar alma sürecine katılımı ve adalete erişim haklarından oluşan usule ilişkin çevresel hakların korunması ve güçlendirilmesinin; insan haklarının iklim değişikliği probleminin çözümünde göz ardı edilmemesi açısından gerekli olduğu söylenmelidir.

2026 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı (**COP31**), Türkiye'nin ev sahipliğinde ve Dönem Başkanlığında 9-20 Kasım 2026 tarihleri arasında Antalya EXPO Fuar Alanı ve Kongre Merkezi'nde düzenlenecektir. İklim değişikliğinin insan hakkı olduğuna ilişkin hususun bu konferansta ele alınabilmesi için TİHEK olarak tavsiyede bulunulmasının ve son paragraf olarak TİHEK'in de iklim değişikliğinin insan hakları kapsamında değerlendirilmesi gerektiği kanaatine yer verilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

AİHM. "Focus On: Climate Change" https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/focus-on-climate-change

Anlar Güneş Ş. 2011. "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8/31, ss. 69-94.

Antal H./ Bhutani S. 2023. "Identifying Linkages Between Climate Change, Urbanisation, and Population Ageing for Understanding Vulnerability and Risk to Older People: A Review", *Ageing International*, 48, ss. 816-839.

Arı İ. 2022. "Türkiye's Climate Policy", *Insight Turkey*, 24/2, ss. 89-112.

Arı İ./Okkan E. 2024. "Paris Anlaşması ve Ulusal Katkı Beyanları Kapsamında İnsan Hakları Kavramının İlişkilendirilmesi", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), (der.) Pelin Babaoğlu/ Mücahit Yasin Zabunoğlu, Göktuğ Ofset Yayıncılık Matbacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Atapattu S. 2002. "The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law", *Tulane Environmental Law Journal*, 16/1, ss. 65-126.

Bakker C. 2016. "Climate Change and Right to Life: Limits and Potentialities of the Human Rights Protection System", *Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perpective*, (der.) Ottavio Quirico/Mouloud Boumghar, Routledge.

Bekkhus N. B. 2008. "Kyoto and Beyond, International Burden-Sharing in the Fight Against Climate Change", *Studia Diplomatica*, 61/1, ss. 177-198.

Benedick R. E. 1989. "Ozone Diplomacy", *Issues in Science and Technology*, 6/1, ss. 43-50.

Bodle R./ Donat L./ Duwe M. 2016. "The Paris Agreement: Analysis, Assessment and Outlook", *Carbon & Climate Law Review*, 10/1, ss. 5-22.

Boom K./ Prıhandono I./ Hosen N. 2022. "A Mandate to Investigate the Carbon Majors and the Climate Crisis: The Philippines Commission on Human Rights Investigation", Australian Journal of Asian Law, 23/1, ss. 57-76.

Bowen F./ Aragon-Correa J. A. 2014. "Greenwashing in Corporate Environmentalism Research and Practice: The Importance of What We Say and Do", Sage Publications, Inc., 27/2, ss. 107-112.

Breidenich C. ve diğerleri. "The Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change", *The American Journal of International Law*, 92/2, ss. 315-331.

Caney S. 2010. "Climate Change, Human Rights and Moral Threshold", *Human Rights and Climate Change*, (der.) Stephen Humphreys, Cambridge University Press.

Caney S./ Hepburn C. 2011. "Carbon Trading: Unethical, Unjust and Ineffective?", *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 69, ss. 201-234.

Caparrós A. 2016. "The Paris Agreement as a Step Backward to Gain Momentum: Lessons From and For Theory", *Revue D'économie Politique*, 126/3, ss. 347-356.

CDP. 2017. The Carbon Majors Database: CDP Carbon Majors Report 2017, CDP Worldwide/Climate Accountability Institute.

CIEL/The German Institute for Human Rights. 2020. Climate Change and Human Rights: The Contributions of National Human Rights Institutions. A Handbook, German Institute for Human Rights.

Commission on Human Rights of the Philippines. 2022. "National Inquiry on Climate Change Report".

Copernicus Climate Change Service/World Meteorological Organization. 2023. "European State of the Climate Summary 2023".

Cordell K. 2021. "Climate Cooperation and Competition: Leveraging Sustainable Development Goal 13", *Center for Strategic and International Studies*.

Craıg R. K. 2017. "Climate Change and Common but Differentiated Responsibilities for the Ocean", *Carbon & Climate Law Review*, 11/4, ss. 325-334.

Cuomo C. J. 2011. "Climate Change, Vulnerability and Responsibility", *Hypatia*, 26/4, ss. 690-714.

Çörtoğlu F. S. 2024. "İklim Değişikliğine İnsan Hakları Temelli Yaklaşım: İnsan Hakları ve İklim Değişikliği Bütünleşmesi", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), (der.) Pelin Babaoğlu/ Mücahit Yasin Zabunoğlu, Göktuğ Ofset Yayıncılık Matbacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Ersoy R. 2024. "İklim Değişikliği Davaları ve Türk Hukukunda İdarenin İklim Eylemsizliğinden Doğan Sorumluluğu", İnsan Hakları Bağlamında İklim Değişikliği ve Gıda Hakkı Sempozyumu (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022), (der.) Pelin Babaoğlu/ Mücahit Yasin Zabunoğlu, Göktuğ Ofset Yayıncılık Matbacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Falkner R. 2003. "Private Environmental Governance and International Relations: Exploring The Links", *Global Environmental Politics*, 3/2, ss. 72-87.

Falkner R. 2016. "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", *International Affairs*, 92/5, ss. 1107-1125.

Filho W. L. ve diğerleri. 2021. "Impacts of Climate Change to African Indigenous Communities and Example of Adaptation Responses", *Nature Communications*, 12/6224.

Fitzmaurice M./ Rydnerg A. V. 2023. "Using International Law to Adress the Effects of Climate Change", *Yearbook of International Disaster Law Online*, 4/1, ss. 281-305.

Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2018. The State of Food Security and Nutrition in the World, Roma.

Franca A. 2016. "Climate Change and Interdependent Human Rights to Food, Water and Health", Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perpective, (der.) Ottavio Quirico, Mouloud Boumghar, Routledge.

Freestone D./ Barnes R./ Akhavans P. 2022. "Agreement for the Establishment of the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law", *International Journal of Marine & Coastal Law*, 37/1, ss. 166-178.

Gang C. 2007. "The Kyoto Protocol and the Logic of Collective Action", *The Chinese Journal of International Politics*, 1/4, ss. 525-557.

Hall M. J./ Weiss D. C. 2013. "Climate Change Adaptation and Human Rights: An Equitable View", *Climate Change: International Law and Global Governance: Volume I: Legal Responses and Global Responsibility*, (der.) Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting, Nomos Verlagsgesellschaft mbH.

Hauger J. S./ Daniels M./ Saalman L. 2014. "Environmental Security and Governance at the Water–Energy Nexus: Greenpeace in China and India", *Journal of Asian Security and International Affairs*, 1/3, ss. 235-262.

Humphreys S. 2010. "Introduction: Human Rights and Climate Change", *Human Rights and Climate Change*, Cambridge University Press.

IPCC. 1996. The Science of Climate Change. (der.) J.T. Houghton, L.G. Meira Filho/ B.A. Callander/ N. Harris, A. Kattenberg/K. Maskell, Cambridge University Press.

IPCC. 2007. Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. (der.) R. K. Pachauri/ A. Reisinger, IPCC, Geneva, Switzerland.

IPCC. 2014. Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (der.) C.B. Field ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and USA.

IPCC. 2018. Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. (der.) V. Masson-Delmotte ve diğerleri, Cambridge University Press.

IPCC. 2022. Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, (der.) H.-O. Pörtner ve diğerleri, Cambridge University Press. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and USA.

Justice and Environment. 2023. Legal Study: The Concept of "Climate Rights" Assessment Frameworks, Classifications and Country Examples.

Knox J. H. 2009. "Climate Change and Human Rights Law", *Virginia Journal of International Law*, 50/1.

Knox J. H. 2009. "Linking Human Rights and Climate Change at the United Nations", *Harvard Environmental Law Review*, 33.

Krommendijk J. 2021. "Beyond Urgenda: The Role of the ECHR and Judgments of the ECtHR in Ducth Environmental and Climate Litigation", *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 31/1, ss. 60-74.

Kulovesi K. ve diğerleri. 2024. "The European Climate Law: Strengthening EU Procedural Climate Governance?", *Journal of Environmental Law*, 36/1, ss. 23-42.

Kuyper J./ Schroeder H./ Linnér B-O. 2018. "The Evolution of the UNFCCC", *Annual Review of Environment and Resources*, 43, ss. 343-368.

Küçükşahin M. E. 2023. İklim Değişikliğinin İnsan Hakları Üzerindeki Etkisi, Nobel Bilimsel Eserler Yayınevi.

Leib L. H. 2011. Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston.

Lovett J. C. 2005. "1999 Kyoto Protocol", *Journal of African Law*, 49/1, ss. 94-96.

Mardikian L./ Galani S. 2023. "Protecting the Arctic Indigenous Peoples' Livelihoods in the Face of Climate Change: The Potential of Regional Human Rights Law and the Law of the Sea", *Human Rights Law Review*, 23, ss. 1-24.

Mary Robinson Foundation. 2016. Incorporating Human Rights into Climate Action (Version 2).

Mboya A. 2018. "Human Rights and the Global Climate Change Regime", *Natural Resources Journal*, 58/1, ss. 51-74.

Medaris J. K. 2023. The Impact of Climate Change on the Cultural Identity of Indigenous Peoples and the Nation's First "Climate Refugees"", *American Indian Law Review*, 47/1.

Melkas E. 2007. "Equitable as Equal: The Kyoto Protocol Project Based Flexibility Mechanisms in an Unequal World", *International Community Law Review*, 9/3, ss. 263-290.

Morancho A. B. / Zarzoso I. M. 2009. "Economic Effects of the Kyoto Mechanisms", *The Kyoto Protocol: Economic Assessments, Implementation Mechanisms, and Policy Implications*, (der.) Christophe P. Vasser, Nova Science Publishers.

Murgan M. G. A. 2021. "Revisiting the role of United Nations Framework Convention on Climate change (UNFCCC) and the Kyoto protocol in the fight against emissions from international civil aviation", *Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence*, 12/1, ss. 112-126.

Nedeski N./ Sparks T./ Hernández G. 2023. "The World is Burning, Urgently and Irreparably- a Plea for Interim Protection against Climate Change at the ICJ", *The Law&Practice of International Courts and Tribunals*, 22, ss. 301-337.

OCHOA C. 2021. "Nature's Right", *Michigan Journal of Environmental & Administrative Law*, 11/1, ss. 39-86.

OHCHR. 2009. Report on the Relationship between Climate Change and Human Rights, UN Doc A/HRC/10/61.

OHCHR. 2010. Climate Change and the Human Rights to Water and Sanitation Position Paper, UN: Geneva, Switzerland.

OHCHR. 2016. Analytical Study on the Relationship Between Climate Change and the Human Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, UN Doc A/HRC/32/23.

OHCHR. 2018. The Slow Onset Effects of Climate Change and Human Rights Protection for Cross-Border Migrants, UN Doc A/HRC/37/CRP.4.

OHCHR. 2020. Analytical Study on the Promotion and Protection of the Rights of Persons with Disabilities in the Context of Climate Change, UN Doc A/HRC/52/28.

OHCHR. 2022. The Impacts of Climate Change on the Human Rights of People in Vulnerable Situations, UN Doc A/HRC/50/57.

OHCHR. 2022. Towards a Just Transformation: Climate Crisis and the Right to Housing, UN Doc A/HRC/52/28.

OHCHR/CIEL/The German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development/Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit. 2022. Integrating Human Rights in Nationally Determined Contributions (NDCs): Toolkit for Practitioners.

Osofsky H. M. 2007. "The Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights", *American Indian Law*, 31/2, ss. 675-697.

Pallone F. 2021. "Time for Action: Addressing the Environmental and Economic Effects of Climate Change", *Climate Change: Environmental and Economic Effects*, (der.) Fukui Ayaka, Nova Science Publishers.

Pandey C. L. 2015. "Managing Climate Change: Shifting Roles for NGOs in the Climate Negotiations", *Environmental Values*, 24/6, ss. 799-824.

Peters B. 2018. "Unpacking the diversity of procedural environmental rights: the European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention", *Journal of Environmental Law*, 1, s. 1-27.

Resnik D. B. 2022. "Environmental justice and climate change policies", *Bioethics*, 36/6, ss. 735-741.

Rocha A. 2023. "Suing States: The Role of Courts in promoting States' Responsibility for Climate Change", *Blue Planet Law: The Ecology of our Economic and Technological World*, (der.) Maria da Glória Garcia/ António Cortês, Springer Nature.

Rosen A. M. 2015. "The Wrong Solution at the Right Time: The Failure of the Kyoto Protocol on Climate Change", *Politics & Policy*, 43/1, ss. 30-58.

Sachs N. M. 2019. "The Paris Agreement in the 2020s: Breakdown or Breakup?", *Ecology Law Quarterly*, 46/3, ss. 865-910.

Sikora A. 2021. "European Green Deal – legal and financial challenges of the climate change", *ERA Forum*, 21, ss. 681-697.

Svejnar J. 2002. "Transition Economies: Performance and Challanges", *Journal of Economic Perspectives*, 16/1, ss. 3-28.

Szpak A. 2020. "Arctic Athabaskan Council's petition to the Inter-American Commission on human rights and climate change—business as usual or a breakthrough?", *Climate Change*, 162/3, ss. 1575-1593.

Turkamani H. S. 2021. "From Kyoto to Paris: Problematic Route of State Responsibility for Climate Changes", *Law Review*, 23/4, ss. 321-335.

Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği. 2020. Tarım ve Gıda 2020: Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Tarım ve Gıda Sektörünün Analizi.

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. 2024. İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030).

UN Economic Commission for Europe. 2014. The Aarhus Convention: An Implementation Guide, UN Publication.

UN Environment Programme. 2015. Climate Change and Human Rights, UNON Publishing Services Section: Nairobi.

UN General Assembly. 2023. Resolution Adopted by the General Assembly on 29 March 2023 (64th plenary meeting), A/Res/77/276.

UNEP/International Labour Organization/International Organisation of Employers/International Trade Union Confederation. 2008. Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World", UNEP: Nairobi.

UNFCCC. 2003. İklime Özen Göstermek: İklim Değişikliği Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü İçin Kılavuz, UNFCCC, Bonn.

Verschuur S./ Sbrolli C. 2020. "The European Green Deal and State Aid: The Guidelines on State Aid for Environmental Protection and Energy Towards the Future", *European State Aid Law Quarterly*, 19/3, ss. 284-289.

Voss H. 2014. "Environmental Public Participation in the UK", *International Journal of Social Quality*, 4/1, ss. 26-40.

Walker S. 2022. "The Meaning and Potential of a Human Rights-Based Approach to Climate Change Post-Sharma", *Alternative Law Journal*, 47/3, ss. 194-198.

Wewerinke-Singh M. 2019. State Responsibility, Climate Change and Human Rights Under International Law, Hart Publishing.

Winkler I. T. / Williams C. 2017. "The Sustainable Development Goals and Human Rights: A Critical Early Review", *The International Journal of Human Rights*, 21/8, ss. 1023-1028.

Wirth D. A. 2002. "The Sixth Session (Part Two) and Seventh Session of the Conference of the Parties to the Framework Convention on Climate Change", *The American Journal of International Law*, 96/3, ss. 648-660.

World Health Organization. 2023. World Malaria Report 2023.

Wu C-F. 2021. "Challenges to Protecting the Right to Health under the Climate Change Regime", *Health and Human Rights*, 23/2, ss. 121-138.

WWF. 2010. Türkiye'nin Yarınları Projesi Sonuç Raporu, WWF-Eti Burçak.

WWF. 2021. İklim Değişikliğinin Akdeniz'deki Etkileri: Aşırı Isınan Bir Denizden Altı Hikaye, WWF Akdeniz Girişimi.

Zhang Z. ve Diğerleri. 2020. "Embodied Carbon Emissions in the Supply Chains of Multinational Enterprises", *Nature Climate Change*, 10, ss. 1096-1101.

Elektronik Kaynaklar

Alliance of Small Island States. "About Us", https://www.aosis.org/about/chair-of-aosis/

Asia Society. "Key Factors Shaping China's Engagement With International Environmental Law", https://asiasociety.org/policy-institute/key-factors-shaping-chinas-engagement-international-environmental-law

BankTrack. "NGOs File Complaint Against ING for Violation of OECD Guidelines", https://www.banktrack.org/news/ngos_file_complaint_against_ing_for_violation_of_oecd_guidelines

Carbon Gate. "2024-2030 Sürdürülebilirlik Eylem Planı: Yol Haritası ve Hedefler", https://www.carbongate.io/blog/2024-2030-surdurulebilirlik-eylem-plani-yol-haritasi-ve-hedefler

Corporate Finance Institute. "European Community", https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/european-community/

ENNHRI. "Climate Change & Human Rights", https://ennhri.org/our-work/topics/climate-change-human-rights/

ENNHRI. "ENNHRI Intervenes Before the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in Three Historic Climate Cases", https://ennhri.org/news-and-blog/ennhri-intervenes-before-the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-in-three-historic-climate-cases/

ENNHRI. "History in the Making: ENNHRI Speaks Before the Grand Chamber of the European Court of Human Rights in Major Climate Case", https://ennhri.org/news-and-blog/history-in-the-making-ennhri-speaks-before-the-grand-chamber-of-the-european-court-of-human-rights-in-major-climate-case/

ENNHRI. "Written Observations in Application No. 39371/20: Duarte Agostinho et Autres c. Portugal et 32 Autres", https://ennhri.org/wp-content/uploads/2022/12/ENNHRI-3rd-party-intervention-Duarte-v.-Portugal-others.pdf

European Paeliament. "Doha Amendment to the Kyoto Protocol", https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-559475-Doha-Agreement-Kyoto-Protocol-FINAL.pdf

GANHRI. "Climate Change and Human Rights", https://ganhri.org/climate-change-and-hr/

GANHRI. "Integrating Human Rights into the International Climate Negotiations: GANHRI Open Letter to COP 29", https://ganhri.org/wp-content/uploads/2024/11/GANHRI-Open-Letter-COP29.pdf

GANHRI. "Practical Guidance for NHRIs on Addressing Human Rights and Climate Change", https://ganhri.org/wp-content/uploads/2022/10/Practical-Guidance-for-NHRIs-on-Addressing-Climate-Change_EN.pdf

Habertürk. "Volkswagen'a ABD'de manipülasyon şoku", https://www.haberturk.com/ekonomi/otomobil/haber/1131571-volkswagena-abdde-manipulasyon-soku

IPCC. "About the IPCC", https://www.ipcc.ch/about/

IPCC, "Glossary", https://apps.ipcc.ch/glossary/

"İsrail saldırıları, Gazze'nin iklim değişikliği karşısındaki savunmasızlığını artırıyor" (26/10/2023). Anadolu Ajansı, https://www.aa.com.tr/tr/yesilhat/iklim-degisikligi/israil-saldirilari-gazzenin-iklim-degisikligi-karsisindaki-savunmasizligini-artiriyor/1821530 (E.T.: 14/8/2026).

Li M./ Trencher G./ Asuka J. 2022. "The clean energy claims of BP, Chevron, ExxonMobil and Shell: A mismatch between discourse, actions and investments", *Plos One*, 17/2.

OHCHR. "About the Mandate: Special Rapporteur on Climate Change", https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-climate-change/about-mandate

Principle for Responsible Investment. "Exporting pollution: where do multinational firms release Co2?", https://www.unpri.org/pri-blog/exporting-pollution-where-do-multinational-firms-release-co2/5592.article

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. "United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol", https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-_unfccc_-and-the-kyoto-protocol.en.mfa

The International Comparative Legal Guides. "Environmental, Social & Governance Law Philippines Climate Change Report: Implications for Carbon Majors 2023-2024", https://iclg.com/practice-areas/environmental-social-and-governance-law/08-philippines-climate-change-report-implications-for-carbon-majors

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "2024-2030 İklim Değişikliği Azaltım ve Uyum Strateji ve Eylem Planları Yayınlandı", https://iklim.gov.tr/2024-2030-iklim-degisikligi-azaltim-ve-uyum-strateji-ve-eylem-planlari-yayinlandi-haber-4239

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi", https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Çevre Ajansının Kurulmasına İlişkin Kanun Resmî Gazete'de Yayımlandı", https://www.csb.gov.tr/cevre-ajansinin-kurulmasina-iliskin-kanun-resmi-gazetede-yayimlandi-bakanlik-faaliyetleri-29871

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın Tarihçesi", https://csb.gov.tr/tarihcemiz-i-7012

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "İklim Değişikliği Başkanlığı", https://iklim.gov.tr/hakkimizda-i-4#:~:text=%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%2C%2029%20Ekim,ba%C4%9Fl%C4%B1%20bir%20kurulu%C5%9F%20olarak%20kurulmu%C5%9Ftur.

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "İklim Değişikliği: Yutak Alanlar ve Karbon Tutumları", https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/yutak-alanlar-ve-karbon-tutumlari-i-85723

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "Karbon Fiyatlandırmada Mevcut Durum ve Trendler 2024 Raporu", https://iklim.gov.tr/karbon-fiyatlandirmada-mevcut-durum-ve-trendler-2024-raporu-haber-4278#:~:text=Karbon%20fiyatland%C4%B1rma%20ara%C3%A7lar%C4%B1%2C%20sera%20gaz%C4%B1,i%C3%A7in%20%C3%B6nemli%20bir%20f%C4%B1rsat%20yaratmaktad%C4%B1r.

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "Montreal Protokolü", https://iklim.gov.tr/montreal-protokolu-i-38

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. "Türkiye Kigali Değişikliği'ne Taraf Oldu", https://iklim.gov.tr/turkiye-kigali-degisikligine-taraf-oldu-haber-24#:~:text=Ozon%20Tabakas%C4%B1n%C4%B1%20%C4%B0ncelten%20Maddelere%20%C4%B0li%C5%9Fkin,2022%20tarihinden%20itibaren%20y%C3%BCr%C3%BCrl%C3%BC%C4%9Fe%20girecek.

Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Uluslararası İklim Değişikliği Müzakereleri", https://cevresehiriklimkutuphanesi.csb.gov.tr/SourcePDF/cd73896b-02f1-4a44-9f3e-a4c49d-201bf1

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Kyoto Protokolü", https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Paris Anlaşması", https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Viyana Sözleşmesi ve Montreal Protokolü", https://www.mfa.gov.tr/viyana-sozlesmesi-ve-montreal-protokolu.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. "Emisyon Ticareti", https://evcedruzgar.enerji.gov.tr/iklim_deg/emisyon_ticareti.aspx

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. "AB SKDM Bilgi Notu", https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. "Yeşil Mutabakat Eylem Planı ve Çalışma Grubu", https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/yesil-mutabakat-eylem-plani-ve-calisma-grubu

TİHEK (2024). Filistin'de İnsan Hakları İhlalleri ve Gazze Soykırımı Raporu, Ankara.

TİHEK (2025). İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Yıllık Raporu 2023, Ankara.

TİHEK (2025). İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Yıllık Raporu 2024, Ankara.

UAD, "Obligations of States in respect of Climate Change", https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-00-en.pdf

UN "Audiovisual Library of International Law: Environmental Law", https://legal.un.org/avl/ha/vcpol/vcpol.html#:~:text=The%20Vienna%20Convention%2C%20concluded%20in,that%20harm%20the%20ozone%20layer.

UN "Factsheet: Who are indigenous peoples?", https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf

UN Climate Change. Conference- Antalya, November 2026, https://unfccc.int/cop31

UN Climate Change. "Matters relating to adaptation Global goal on adaptation", https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2025_L25E.pdf

UN Climate Change. "Parties & Observers", https://unfccc.int/parties-observers

UN Climate Change. "The Kyoto Protocol- Status of Ratification", https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol/status-of-ratification#:~:text=Currently%2C%20there%20are%20192%20Parties,Kyoto%20Protocol%20to%20the%20UNFCCC

UN Department of Economic and Social Affairs. "Sustainable Development: The 17 Goals", https://sdgs.un.org/goals

UN-REDD Programme. "Meeting of the Parties (MOP)", https://www.un-redd.org/glossary/meeting-parties-mop

University College London. "Multinationals' Supply Chains Account for a Fifth of Global Emissions", https://www.ucl.ac.uk/news/2020/sep/multinationals-supply-chains-account-fifth-global-emissions

WaterLex. "Climate Change and Health: The Role of national Human Rights Institutions",https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/Impact/Waterlex.pdf

World Health Organization. "Climate Change", https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health

Mahkeme Kararları

AİHM, Carême/Fransa, B. No: 7189/21, 7/6/2022.

AİHM, Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve diğerleri, B. No: 39371/20, 13/11/2020.

AİHM, Greenpeace Nordic ve Diğerleri/Norveç, B. No: 34068/21, 28/10/2025.

AİHM, Öneryıldız/Türkiye, B. No: 48939/99, 30/11/2004

AİHM, Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri/İsviçre, B. No: 53600/20, 17/3/2021.

German Constitutional Court, Neubauer/Germany, BvR 2656/18, 24/3/2021.

High Court of South Africa, Earthlife Africa/Minister of Environmental Affairs, Case No: 65662/16, 6/3/2017.

Inter-American Commission on Human Rights, Case No: 7615, Resolution No: 12/85, 5/3/1985.

Inter-American Court of Human Rights, Comunidades Indígenas Miembros de la Asociación Lhaka Honhat (Nuestra Tierra)/ Argentina, 6/2/2020

Supreme Court of the Netherlands, The State of the Netherlands/ Stichting Urgenda, B. No: 19/00135, 20/12/2019.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Eşref Demir*, B. No: 2020/12802, 1/11/2023.

Mevzuat

20/4/2016 tarihli ve 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu

AB 2021/1119 sayılı Tüzüğü

AB Antlaşması

AB'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı

Amerikan Bildirgesi

Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Birleşmiş Milletler Çölleşme ile Mücadele Sözleşmesi

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

BM Antlaşması

BM İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 6 (Yaşam Hakkı).

Çocuk Hakları Sözleşmesi

Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğuna İlişkin Maddeleri

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

Kyoto Protokolü

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

Montreal Protokolü

Montreal Protokolü

Paris Anlaşması

Rio Bildirgesi

Spain's Act 7/2021 of 20 May on Climate Change and Energy Transition, 2021.

Türkiye Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi

Viyana Sözleşmesi

TİHEK

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu
Yüksel Cad. No: 23 | 06650 | Kızılay/ANKARA
Tel.: +90 312 422 78 00

www.tihek.gov.tr

/tihekkurumsal /tihek_kurumsal /tihekkurumsal /tihekkurumsal